

Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.
Filosofiske Meddelelser. I, 3.

RELATION SOM KATEGORI

AF

HARALD HØFFDING

KØBENHAVN

HØVEDKOMMISSIONÆR: ANDR. FRED. HØST & SØN, KGL. HOF-BOGHANDEL
BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI

1921

Pris: Kr. 3,40.

Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs videnskabelige Meddelelser udkommer fra 1917 indtil videre i følgende Rækker:

Historisk-filologiske Meddelelser,
Filosofiske Meddelelser,
Mathematisk-fysiske Meddelelser,
Biologiske Meddelelser.

Prisen for de enkelte Hefter er 50 Øre pr. Ark med et Tillæg af 50 Øre for hver Tavle eller 75 Øre for hver Dobbelttavle.

Hele Bind sælges dog 25 % billigere.

Selskabets Hovedkommissionær er *Andr. Fred. Høst & Søn*,
Kgl. Hof-Boghandel, København.

Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.
Filosofiske Meddelelser. I, 3.

RELATION SOM KATEGORI

AF

HARALD HØFFDING

KØBENHAVN

HOVEDKOMMISSIONÆR: ANDR. FRED. HØST & SØN, KGL. HOF-BOGHANDEL
BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI

1921

1. Relationsbegrebets Historie.

Nærværende Afhandling er, ligesom en tidligere Afhandling om »Totalitet som Kategori« (Videnskabernes Selskabs Skrifter, 1917), et Forsøg paa videre Udførelse af et enkelt Punkt i min Bog »Den menneskelige Tanke« (1910), i hvilken det var min Bestræbelse at give en Fremstilling af de Hovedformer, under hvilke menneskelig Tænkning arbejder, og i Sammenhæng dermed af de Hovedproblemer, paa hvilke den arbejder. Sammenhængen mellem Tankeformer og Tankeproblemer viser sig tydelig deri, at Tankeformerne ligger til Grund ved de Spørgsmaal der stilles, Spørgsmaal, der, naar de stilles i en bestemt og skarp Form, bliver til Problemer.

Efterat Interessen for Erkendelsesteori paany var bleven vakt i Slutningen af forrige Aarhundrede, var det især den menneskelige Erkendelses første Grundsætninger, der tildrog sig Opmærksomheden. Man drøftede Muligheden af at begrunde eller udlede dem, og man drøftede Muligheden af deres fuldstændige Gennemførelse paa alle Omraader. Men saadanne Grundsætninger indeholder visse Grundbegreber, som mere eller mindre uvilkaarlig anvendes dels af den saakaldte sunde Menneskeforstand (sens commun), den førvidenskabelige Tænken, dels af den videnskabelige Tænken, saaledes som denne lægger sig for Dagen i Videnskabernes Historie. Baade ved de Spørgsmaal, Tanken stiller, og ved

de Svar, den anerkender, lægger visse Former sig for Dagen, som det er Kategorilærens, den deskriptive Erkendelsesteoris Opgave at fremdrage og ordne. De to Hovedkilder for Kategorilæren er det psykologiske Studium af den »sunde Menneskeforstand« og det historiske Studium af den egentlige Videnskabs Udvikling gennem forskellige Stadier, og disse Kilder staar i stadig Vexelvirkning med hinanden, idet Videnskaben successivt udvikler sig af den sædvanlige Bevidstheds uvilkaarlige Eftertanke, især naar der er opstaaet Tvivl, og idet paa den anden Side Videnskabens Tankegang og Resultater langsomt faar Indflydelse paa den sædvanlige Bevidstheds Form og Indhold, saa at den sunde Menneskeforstand ikke er den samme til alle Tider.

Medens den tidligere Afhandling behandlede Totalitetsbegrebet og de med det sammenhængende Tanketendenser, skal nærværende Afhandling søge at belyse Relationsbegrebet og de Principer for Forskningen, der hænger sammen med det. De to Begreber peger gensidig hen til hinanden. Totalitetsbegrebet gør sig gældende ad to forskellige Veje. Al Erkendelse bestaar i Sammenfatten, en uvilkaarlig Stræben efter at danne Helheder, hvor saadanne ikke er umiddelbart givne. Men selve det umiddelbart Givne, de foreliggende Emner kan fremtræde (og fremtræder ved nærmere Undersøgelse maaske altid) som Helheder, og de kan kun forstaas ved Analyse af Sammenhængen mellem deres Elementer og med andre Helheder og Elementer. Den menneskelige Erkendelse danner Helheder, hvor saadanne ikke er umiddelbart givne, og opløser dem, hvor de umiddelbart foreligger. I begge Tilfælde viser Helhedsbegrebet sig at hænge sammen med Relationsbegrebet. Der kan kun dannes Helheder ved, at Emner bringes i bestemte Forhold til hverandre, og givne Helheder forstaas kun ved Paavisning af de indre og ydre

Relationer, der er afgørende for deres Bestaaen. Relation viser sig derfor at være en væsentlig Tankeform paa alle Omraader. At tænke er at finde bestemte Forhold, sætte et Emne i Forhold til et andet, og de mest almindelige Relationer viser sig at være Kontinuitet og Diskontinuitet, Lighed og Forskel. Disse almindelige eller fundamentale Kategorier antager speciellere Former i de formale Kategorier (Identitet, Analogi, Negation, Rationalitet), i de reale Kategorier (Kausalitet, Totalitet, Udvikling) og i de ideale Kategorier (Værdibegreberne). Den nærmere Paavisning heraf er given i »Den menneskelige Tanke«.

Relationsbegrebet vil nu i det Følgende modtage Belysning gennem Undersøgelse af den Maade, hvorpaa det gør sig gældende ved Opstillingen og Drøftelsen af de filosofiske Hovedproblemer. I mit Universitetsprogram af 1902 og i »Den menneskelige Tanke« (p. 246—254) har jeg hævdet, at der er fire saadanne Problemer: det psykologiske, det erkendelsesteoretiske, det etiske og det kosmologiske, og har paavist Analogierne mellem dem. —

Et Overblik over Kategorilærens Historie (se »Den menneskelige Tanke« p. 140—153) viser en afgjort Tendens til at stille Relationsbegrebet i første Linie. Hos Aristoteles, den første, der har opstillet en Kategorilære, er Relation ($\pi\rho\delta\varsigma\ \tau\iota$) ganske vist kun én blandt ti Kategorier, men en nærmere Betragtning viser, at de fleste (og i Grunden alle) andre aristoteliske Kategorier udtrykker særlige Arter af Relation. Selv nævner Aristoteles som Exempler paa Relation: Ligestorhed og Uligestorhed, Aarsag og Virkning, Erkendelse og det Erkendte. Men i senere græsk Tænkning kom Relation til at spille en aldeles afgørende Rolle, og her trænger den i »Den menneskelige Tanke« givne Over-

sigt til en vigtig Supplering. Karakteristisk for denne senere græske Tænkning, inden Mystiken gjorde sin Indflydelse gældende, var den kritisk-skeptiske Retning, den slog ind paa. Platon staar, trods sin spekulative Stræben som For-gænger for denne Retning, dels ved de Indvendinger, han i »Parmenides« lader komme til Orde mod Idelæren, dels i den Vægt, han i senere Dialoger lægger paa, at Erken-delse udtrykker sig i Dømmen, altsaa i Bestemmelse af Begrebers indbyrdes Forhold (smlgn. mine »Bemærkninger om den platoniske Dialog Parmenides« i Videnskabernes Selskabs filosofiske Meddelelser, 1920). Men medens Pla-ton trods alt var overbevist om, at Sandheden var funden og var udtrykt i en Verden af evige Ideer, kom den senere akademiske Skole til det Resultat, at den ikke blot ikke var funden, men ikke kunde findes; hvad man kunde naa ved fornuftig Brug af Erfaringer, var kun Sandsynlighed. Den betydeligste Mand af denne Skole er Karneades (2. Aarh. f. Kr.), som med Rette er kaldt den mægtigste Aand i Græ-kenland i disse Aarhundreder. Af afgørende Betydning for Relationsbegrebet blev det, at han opkastede Spørgsmaalet om, hvori vort Kriterium for Sandhed og Virkelighed be-staar. Overfor Stoikerne, der slog sig til Ro med, at der gaves Forestillinger, i hvilke Sandheden aldeles umiddel-bart kunde gribes (*φαντασίαι καταληπτικαί*)¹, hævder han, at da flere indbyrdes stridende Forestillinger kan optræde med dette Præg, kan man ikke stole paa nogensomhelst enkelt Forestilling. En Forestillings Gyldighed kan kun bero paa dens Overensstemmelse med andre Forestillinger. Den maa ikke blot være *ἀπερίστατος*, ikke modsiges af andre Forestillinger, men den skal finde Bekræftelse ved sin Sammenhæng med andre Forestillinger, ligesom Lægerne

¹ Om dette Udtryks Fortolkning se PAUL BARTH: *Die Stoa*, p. 66 f.

ved deres Diagnoser ikke holder sig til noget enkelt Kendemærke, men støtter sig til Sammenhængen mellem alle Kendemærker (συνδρομή τῶν σημείων). Fremdeles maa der i alle vigtige Tilfælde kræves en »analyserende Gennemgang« af alle Forhold, der har med Forestillinger at gøre (saa at Forestillingen bliver en φαντασία διεξωδευμένη).¹

Det vilde være urigtigt at kalde Karneades Skeptiker. Han tror ikke paa, at nogensomhelst Forestilling har Krav paa Gyldighed bortset fra dens Forhold til andre Forestillinger, men han henviser herved egentlig kun til den Vej, den saakaldte sunde Menneskeforstand uvilkaarlig gaar, naar en Tvivl rejser sig, og han henviser til Erfaringsvidenskabens Metode. I sin Fremstilling af Karneades' Lære sammenligner Sextus hans Metode med de empiriske Lægers, og der er ogsaa udtalt den Formodning, at Karneades staar i Gæld til denne Lægeskole.² I det af Karneades hævdede Sandhedskriterium lægger Relationsbegrebet sig tydelig for Dagen, iøvrigt paa en Maade, der allerede antydes af Platon (Staten X, p. 602 C—603 A), saaledes som vi paa et senere Sted vil faa Lejlighed til at omtale.

Hvis nu Sandhedskriteriet er det modsigelsesfrie Forhold mellem vel prøvede og gennemtænkte Forestillinger, saa stilles derved en Opgave, der aldrig vil kunne løses absolut. Der er ingen Grænser for, i hvor mange Forhold en Forestilling skal undersøges, for at den kan staa sin Prøve. Det viser sig her, hvad der atter og atter vil vise sig i det Følgende, at Relationsbegrebet paa én Gang betinger en Grænse og en Opgave. Formedelst dette Begrebs fremherskende Betydning i vor Erkendelse udtrykker enhver vunden Forstaaelse visse bestemte Forhold og gælder

¹ *Sextus Empiricus* ed. Bekker, p. 225—232.

² VICTOR BROCHARD: *Les Sceptiques Grecs*. 1889, p. 183.

kun for dem, er forsaavidt »relativ«. Men Relation som Kategori fører paa den anden Side stedse ud over enhver vunden Forstaaelse, idet den henpeger paa Vigtigheden eller Nødvendigheden af at søge nye Relationer, der kan gøre Bestemmelsen af det forstaaede Emne fuldstændigere og dermed selve Forstaaelsen dyberegaaende. Hvad der øver Modstand og stanser eller begrænser Tanken, stiller den netop derved nye Opgaver, yder nye Impulser. Charles Renouvier har derfor med Rette talt om Relation som Metode (*la méthode des relations*). I Relationsbegrebets Historie lige til den nyeste Tid brydes de to Tendenser, Grænse og Opgave, Modstand og Arbejde, Afslutning og Udvidelse. Og begge Tendenser udspringer af Relation som Kategori.

Allerede i Oldtiden viser denne Brydning sig. Akademikerne efter Karneades' Tid var mest optagne af Afslutningen og nærmede sig derved Stoikerne og deres Tro paa en én Gang for alle given Sandhed. Skeptikerne derimod mente, at naar man aldrig kan blive færdig med at vinde den fulde Sandhed, har man ikke Ret til at paastaa, at den er. Desuden kan der jo spørges, ved hvilket Kriterium vi kan afgøre, at det af Karneades hævdede Kriterium er det rette. — Medens Dogmatikerne forkaster Relationsbegrebet og klamrer sig til visse Forestillinger som definitive, hævder Skeptikerne ud fra Relationsbegrebet, at der ingen Sandhed er, ti en relativ Sandhed er ingen Sandhed.

Den mest fremragende af disse Skeptikere, Ainesidemos (sandsynligvis i første Aarh. f. Kr.), har givet en systematisk Fremstilling af de forskellige Forhold, der efter hans Mening umuliggør sand Erkendelse. Han henviser til de levende Væseners, særlig Menneskenes Forskelligheder, hvad Opfattelsesevne angaar, — til Forskellen mellem vore forskellige Sanser indbyrdes, hvorved »en og samme Ting«

kommer til at staa som forskellig for forskellige Sanser, — til den Maade, paa hvilken vore Tilstande og vore Standpunkter i Rum og Tid, særlig Afstandene fra Genstanden, betinger vor Opfattelse, — og til Indflydelsen af Vaner og Love. I det hele opstiller han 10 Arter af Forhold, der gør vor Erkendelse usikker. Sextus Empirikus (ed. Bekker, p. 10) viser, at disse 10 Arter (τρόποι) kan føres tilbage til tre, idet enten det opfattende og dømmende Subjekt (ὁ κρίνων), eller det opfattede og bedømte Objekt (τὸ κρινόμενον), eller ogsaa begge paa én Gang kan bestemme Opfattelsen. Og disse tre Arter af Forhold fører han igen tilbage til det almene Relationsbegreb (ὁ πρὸς τι τρόπος). Her opstilles for første Gang Relation som almindelig Kategori.

Med Urette har man i den Rolle, Drøftelsen af Virkelighedskriteriet spiller henimod Oldtidens Slutning, set et Tegn paa Svækkelse af Forskertrangen.¹ Det er netop nye og betydningsfulde Tanker, der kommer frem i den akademiske og den skeptiske Skole, Synspunkter, som Platon og Aristoteles i deres intellektuelle Begejstring ikke havde ladet komme til deres Ret. Den Indsigt, at Afgørelsen af, hvad der kan anerkendes som Virkelighed, bestemmes dels ved Forholdet mellem Emner indbyrdes, dels ved Forholdet mellem Emnerne og det opfattende og tænkende Subjekt, er fra den akademiske og skeptiske Skole gaaet over til den nyere Tids Filosofi og Naturvidenskab², saaledes som det i det Følgende vil vise sig. I Oldtiden selv dannede Drøftelsen af dette Spørgsmaal Indledning til en ren empirisk Videnskab, særlig i Lægskolerne, og en videnskabelig Bevægelse i empirisk Retning var maaske, som allerede

¹ DEUSSEN: *Die Philosophie der Griechen*. 1911, p. 410.

² *Den menneskelige Tanke*, p. 104 f.

bemærket, medvirkende ved selve Spørgsmaalets principielle Udspring. —

I nyere Tid er det især Kriticisme og Positivism, der har lagt Vægt paa Relationsbegrebet. Kant, hvis Kategorilære er den betydningsfuldeste siden Aristoteles, kom til sin Filosofi gennem den Indsigt, at Relationens Kategori er den vigtigste af alle, idet vor Erkendelse overalt gaar ud paa at forbinde Emnerne gennem Bestemmelse af deres indbyrdes Forhold. Det er to Arter af Forhold, der især bliver af Betydning, Afhængighedsforhold og Lighedsforhold, og det er i Arbejdet paa at tænke saadanne Forhold, at Erkendelsen aabenbarer sig som Syntese.¹ Ogsaa hos Kant gør sig Brydningen mellem de to Synspunkter for Relationsbegrebet gældende. Han har en vis Tilbøjelighed til at betragte det som en Ufuldkommenhed ved vor Erkendelse, at vi stiller alting i Relationer, og han underforstaar derfor en »Ting i sig selv« som liggende udenfor alle Relationer. Nogle Kantianere, især William Hamilton, har betonet dette endnu stærkere og sat det som en gennemgaaende Begrænsning for vor Erkendelse, at der stedse maa arbejdes ved at sætte et Emne i Forhold til et andet. Paa lignende Maade erklærede Herbart, at vor Forholdsætten kun kan give en tilfældig Opfattelse af Tingene, og at sand Realitet slet ikke staar i Relationer. Men hos Kant var dog alligevel det væsentlige Synspunkt, at det Karakteristiske for al Videnskab er det i bestemte Love udtrykte Forhold mellem Emnerne. Og fra dette Synspunkt bliver Relationens Nødvendighed for Erkendelsen netop en Kilde til Fylde og Rigdom. — Jo flere Relationer der kan findes

¹ *Om Kontinuiteten i Kants filosofiske Udviklingsgang* (Vid. Selsk. Skr. 1893) p. 53.

og bestemmes, des større Enhed og des større Mangfoldighed vil der paa én Gang være i vor Erkendelse.

For Kants spekulative Efterfølgere blev Relationen mere og mere en Skranke, man stræbte ud over ved at søge en højeste, altomfattende Enhed, indenfor hvilken alle Relationer, særlig alle Modsætninger, skulde staa som ensidige Opfattelser. Fichte staar her som en karakteristisk Overgangstype. Han har et klart Blik for, at naar vi søger at finde og at bestemme Forhold, er det en aandelig Aktivitet, som lægger sig for Dagen. Uden aandelig Virksomhed ingen Forholdssætten: »Die reine Tätigkeit ist Bedingung des Beziehens,« (Wissenschaftslehre², p. 244). Relation er ikke noget Modtaget eller Paatvunget, men forudsætter en Tankeakt. Og naar der ved en saadan Akt sættes en Skranke, betyder det blot, at ny Aktivitet er nødvendig. Aandeligt Arbejde, det teoretiske som det praktiske, søger at naa ud over Skranke, og den fuldstændige Skrankefrihed staar som det ophøjede Ideal, der aldrig kan virkeliggøres i nogen bestemt Tilstand. I Fichtes senere Filosofi blev dog hans Problem et andet. Istedetfor at spørge, hvorledes vi gennem Sætten af Forhold og gennem Kamp med de saaledes satte Skranke kan naa stedse rigere Sandhed, spørger han nu paa nyplatonisk Vis, hvorledes der overhovedet kan gives en Stræben efter Sandhed, naar der til Grund for Alt ligger en absolut Væren.

Hegels Filosofi gik i sin historiske Orientering ud fra et Stade, paa hvilket de menneskelige Tanker hvilede trygt ved hverandres Side, uden at der gjorde sig nogen Trang gældende til at bestemme deres indbyrdes Forhold. En saadan Trangs Opstaaen er efter hans Opfattelse et Op-løsningsfænomen. Det er en ulykkelig Bevidsthed, i hvilken Tankernes indbyrdes Harmoni er brudt. Da behøves

der et strengt aandeligt Arbejde, for at de enkelte Tanker, trods eller netop ved deres indbyrdes Modsigninger, kan komme til at staa som Led i en stor Helhed. Det sker ved Hjælp af den dialektiske Metode, der i Grunden betyder en Systematisering af Relationsbegreber. Den enkelte Tanke fører ud over sig selv til andre Tanker derved, at dens Begrænsning indsnes. De Modsigelser, der fremkommer ved Tankernes Isolation, falder herved bort. — En kritisk Undersøgelse godtgør nu dog, at det i Grunden er Hegel selv, der isolerer Begreberne for saa sejrrig bagefter at paavise deres højere Enhed. Saaledes naar han lige i Begyndelsen af sin Logik¹ stiller »Væren« som noget for sig og »Intet« som noget for sig, for saa at vise, at de ikke kan undvære hinanden. Enhver Væren har jo sin Grænse, ud over hvilken der Intet er, naar ikke en ny Form for Væren kan findes. Og Begrebet Intet betyder ikke andet end netop en saadan Grænse for Væren. Det er Erfaringen om begrænset Væren, som Hegel opløser i to Begreber, der staar i Modsigelse til hinanden. — Men skønt Hegel selv saaledes ofte skaber de Modsigelser, hans Dialektik skal overvinde, og skønt det ogsaa gaar altfor let for ham at komme fra Relation til Relation, er hans Filosofi dog et stort Udtryk for den Sandhed, at man kun kan tænke Tilværelsen ved at arbejde sig frem fra Relation til Relation, og et Udtryk for, at i selve dette Arbejde er det Højeste, der kan tænkes, tilstede som fremadrivende.

Med fuld Bevidsthed har den franske Nykantianer Charles Renouvier stillet Relationsbegrebet i Spidsen for

¹ *Wissenschaft der Logik*. 1812. I, p. 22—26. — Nyere Hegelianere stiller sig her kritisk overfor Mesteren. Se B. CROCE: *Cio che è vivo e cio che è morto della filosofia di Hegel* (1907), p. 21—23. MC. TAGGART: *A Commentary on Hegels Logic* (1910), p. 17.

sin Kategorilære. At alt er relativt — siger han — dette Skepticismens stærke Ord, var den kritiske Filosofis sidste Ord i Oldtiden, og det maa være den moderne Metodes første Ord. Og han finder i denne Kategori en hel Metode indeholdt (la méthode des relations): det gælder at bestemme vore Emner gennem saa mange Relationer som muligt. — Og Kriticismen mødes her med Positivismen. For Comte ligger Relationsbegrebet indeholdt i selve Begrebet positiv Videnskab, der overalt søger at sætte bestemte, i Love udtrykte Relationer i Stedet for Teologiens og Metafysikens absolute, men ubestemte Væsener eller Kræfter. Fra denne Side betragter Comte udtrykkelig Kant som sin Forgænger, ligesom han ogsaa mødes med ham deri, at Erkendelsesarbejdet opfattes som bestaaende i at forbinde Emner (tout se réduit toujours à lier) — dels gennem Klassifikation (par similitude), dels gennem Afledning (par filiation).¹ Som Dauriac² har paavist, er Comte's Klassifikation af Videnskaberne anlagt efter samme Princip, som senere ligger til Grund for Renouvier's Ordning af Kategorierne, nemlig saaledes, at der skrides frem fra det Simple og Fundamentale til det Komplexe og Afledede.

Goblot³ indvender mod ethvert Forsøg paa at opstille en Kategorilære, at vor Viden endnu er for provisorisk, baade hvad de sidste Slutninger og hvad de fundamentale Principer angaar, til at et System af Grundbegreber skulde kunne opstilles. Denne Indvending rammer ikke Renouvier, som er klar over, at der ikke kan føres noget rationelt Bevis for Kategoriernes Gyldighed eller Kategorilistens Fuld-

¹ *Discours sur l'esprit positif* (1844), p. 20.

² *Contingence et catégorie* (Revue de Métaphysique et de Morale. 1916), p. 499.

³ *Traité de Logique* (1918), p. 138.

stændighed. De findes ved Analyse af Erfaringen, opstilles paa Prøve og maa stedse paany bekræftes ved Erfaring.¹ Renouvier bebrejder derfor Kant, at han har forsøgt en deduktiv Begrundelse af Kategorilæren. I ejendommelig Modsætning hertil har Renouvier's Discipel Hamelin², alt imedens han fastholder sin Forgængers Kategoritavle, søgt at give en dialektisk Udledning ved at vise, at enhver Kategori fører over til sin Modsætning. Men han forveksler, som saa ofte Hegel, Begrebers Korrelation med et indbyrdes Modsigelses- eller Modsætningsforhold mellem dem; et saadant kommer kun frem, naar de enkelte Begreber tages ud af deres Korrelation gennem en isolerende Abstraktion, som saa ophæves igen og derved frembringer et Skin af Dialektik. Hamelin's dialektiske Overgange er da ogsaa meget kunstige. — Ud over en analytisk Metode kommer man, som Renouvier meget rigtig har set, ikke i Kategorilæren.

Kategorierne søges og findes ved Analyse af det faktiske Arbejde, vor Tanke øver, naar der stilles bestemte Spørgsmaal til den. Enhver Kategoritavle kan derfor kun have en foreløbig Karakter, og de speciellere Kategorier kan ikke udledes af de mere almene og omfattende, skønt de ved nærmere Undersøgelse kan vise sig at være speciellere Former af dem. Som overalt, hvor vi har at gøre med Begreber, der er uddragne af Erfaring (i dette Tilfælde af det faktiske Tankearbejde), er der et omvendt Forhold mellem Indhold og Omfang. Jo flere Elementer et Begreb indeholder, des snevrere en Kreds af Emner gælder det for. Ved Kategorilæren faar dette en særlig vigtig Betydning ved Forholdet mellem Værdibegreberne og de mere

¹ Se Séailles: *La philosophie de Renouvier*, p. 91 f.

² *Essai sur les éléments principaux de la représentation*. (1907).

universelle (fundamentale, formale og reale) Kategorier. Men, som jeg i femte Kapitel af Afhandlingen »Totalitet som Kategori« har søgt at vise, da al Værdi staar i Relation til en vis Helhed og dennes Eksistensbetingelser, er der alligevel en indre Sammenhæng mellem Værdibegreberne og de andre Kategorier.

Det er nu Opgaven for nærværende Afhandling at belyse Relationsbegrebet nærmere ved at se det i dets Betydning for de forskellige filosofiske Problemer. Det vil her ved være hensigtsmæssigt ikke blot at holde sig til selve Begrebet Relation, men ogsaa at undersøge det Princip, der svarer til Begrebet, Relationsprincippet, som jeg (»Den menneskelige Tanke«, p. 255) har formuleret saaledes: Ethvert Emne skal betragtes i saa mange Relationer som muligt. Hvor vi ingen Relationer kan finde, faar vi ingen Erkendelse. Det forholdsløse er derfor med Rette af Kant erklæret for at ligge udenfor al Videnskab og kun at være et rent negativt Begreb. Vor Tænkning virker som en Passer: begge dennes Ben maa finde et Sted, og vi faar da Kundskab gennem Forholdet mellem disse to Placeringer.

Naar Afhandlingen siges at handle om »Relation« og ikke om »Relativitet«, er det, fordi Udtrykket »Relativitet« populært gerne misforstaas, idet man mener (ligesom paa deres Vis de gamle Skeptikere), at naar noget er relativt, vil det i Grunden sige, at det er ugyldigt eller ligegyldigt, ikke har nogen objektiv Betydning. I Modsætning til denne Misforstaaelse maa hævdes, at al Sandhed finder sit Udtryk i Paavisning af aldeles bestemte Relationer og kun gælder indenfor dem, men saa ogsaa gælder absolut dér (saafremt da Relationerne er bestemte rigtig). At al Nødvendighed, som allerede Kant lærte, er hypotetisk, altsaa gældende i Relation til sine Forudsætninger, vil ikke sige,

at saadan Nødvendighed ikke skulde være virkelig Nødvendighed. Ved al Nødvendighed maa der spørges om Forudsætningerne, thi Nødvendighed bestaar i et Forhold mellem Grund og Følge. Et saadant Forhold bliver kun til ved Tankevirksomhed. Og ogsaa fra dette Synspunkt er Udtrykket »Relativitet« uheldigt ved at vække Forestillingen om en hvilende Egenskab eller Tilstand. Men Relation bestaar i Refereren, i en bestemt Indstilling af Tankens to Passerben. Der ligger i Begrebet Relation en Anvisning til Tankearbejde.

2. Relationsbegrebet i Psykologien.

Ethvert Forsøg paa at give en endog blot foreløbig Forklaring af, hvad der menes ved Bevidsthedsliv eller Sjæleliv, vil komme til at lægge særlig Vægt paa den Kendsgerning, at alt, hvad der sanses, forestilles, føles og villes, frembyder visse bestemte Forhold, uden hvilke det ikke kan tænkes. Der er ganske vist gjort Tilløb til at opfatte Sjælelivet som et Kaos af relationsløse Elementer; men saadanne Tilløb har, trods den Energi, der undertiden ligger til Grund for dem, ikke kunnet føre til en forstaaelig Psykologi. Sagen er, at fra sin første Opstaaen er ethvert sjæleligt Element vævet ind i en Sammenhæng, ved hvilken det bestemmes, og gennem hvilken det selv kan øve en bestemmende Indflydelse i Sjælelivet. Det er herved, at Sjælelivet udgør en Helhed, saa at ikke mindst her den ovenfor omtalte Forbindelse mellem Begreberne Totalitet og Relation gør sig gældende. I saadanne Fænomener som Erindring, Sammenligning, Forundring og Foretrukken lægger Bevidsthedslivets Karakter sig klart for Dagen, og i dem er der netop mere end et Kaos, idet de forskellige

Elementer, som psykologisk Analyse kan skelne i dem, helt igennem bestemmes i deres Ejendommelighed ved deres indbyrdes Forhold. Og alle Erfaringer peger hen paa, at mere primitive og simple sjælelige Fænomener maa opfattes i Analogi med dem; i hvert Tilfælde har Sproget ikke dannet særlige Betegnelser, der kunde udtrykke Forskellen. Vi vil i det Følgende komme til at se, at dette hænger sammen med den Grad af Bevidsthed, der kan være tilstede overfor selve Bevidsthedslivets Forhold.

Det er Relationsbegrebets gennemgaaende Betydning i Bevidsthedslivet, der gør det berettiget, som især Leibniz og Kant har indskærpet, at karakterisere Bevidsthed som Syntese. En Relation kan kun gøre sig gældende, naar dens Led sammenfattes; Relationen er jo netop Udtryk for en Sammenhæng, for Leddenes Henhøren til en Helhed.

Den allerede omtalte dobbelte Karakter af Relationen, som begrænsende og som videreførende, fremtræder tydelig i Psykologien. Ethvert sjæleligt Elements Ejendommelighed beror tildels paa dets Forhold til andre sjælelige Elementer og er forsaavidt begrænset ved dette Forhold. Men netop ved Forholdsbestemtheden peger ethvert Element, naar det optræder pludselig og uden tydelig Sammenhæng med andre Elementer, ud over sig selv og afføder en Trang til Supplering.¹

Hvad Enkeltheder angaar, maa jeg henvise til min Fremstilling af Psykologien, der netop er bygget paa den

¹ I min Afhandling om Platon's »Parmenides« (Vid. Selsk. filos. Meddelelser. 1920. Kap. 3) har jeg gjort opmærksom paa, at medens Platon fandt det vanskeligt at finde en logisk Overgang fra et Begreb (en Ide) til et andet, nærrede han som Psykolog ingen Tvivl om, at selv en pludselig opdukkende og i højeste Grad værdifuld Oplevelse havde sit bestemte Sted i Oplevelsernes Række, betinget ved, at en hel Række af Bestræbelser og Erfaringer var gaaet forud i bestemt Orden.

Grundtanke, at Forholdslovens Gyldighed for de sjælelige Fænomener godtgør Bevidsthedens Karakter som Syntese. Kun nogle Hovedtræk skal der her mindes om.

Hvad Sansefornemmelserne angaar, stod det længe hen, hvorvidt Relationsbegrebet, og med det Syntesebegrebet gjaldt for dem. Trods Hobbes' energiske Paastand, at det at have en eneste uforanderlig Fornemmelse vilde være Et med slet ingen Fornemmelse at have, var man tilbøjelig til at opfatte Fornemmelserne som et Kaos, som først »Forstanden« skulde ordne. I Løbet af det 19. Aarhundrede kom man til at se Sagen anderledes. Chevreul's Opdagelse af Kontrastvirkningen viste, at Fornemmelsernes Kvalitet beroede paa Forholdet til forudgaaende eller samtidige Fornemmelers Kvalitet, og Fechner paaviste et analogt Forhold for den Intensitet, med hvilken de enkelte Fornemmelser gør sig gældende. — Man har været tilbøjelig til at opfatte det som en Ufuldkommenhed, at vi ikke har, hvad man har kaldet en »absolut« Fornemmelse af noget, og selv Helmholtz betragtede successiv Kontrastvirkning som en Illusion. Men man kan ikke paavise nogen »Normalfornemmelse«, hvis Kvalitet skulde være den »rigtige«. Og i hvert Tilfælde vilde en saadan Normalfornemmelse selv være betinget ved visse Forhold, som man saa af en eller anden Grund gav Fortrin for andre Forhold. — Vi staar allerede her, ved disse elementære Fænomener, overfor noget, der vil vise sig at gælde ved de højeste intellektuelle Funktioner. —

Gaar vi fra Fornemmelserne til Forestillingerne (der i deres simpleste Form er reproducerede Fornemmelser), viser det sig, at Betingelsen for, at der i et bestemt Øjeblik skal fremstaa en vis bestemt Forestilling, er det Forhold, i hvilket denne Forestilling staar til andre Forestillinger.

Man har vel forsøgt at tillægge enhver Forestilling en Slags Selvopholdelsestrang, saa at den, saasnart andre Forestillinger (eller Fornemmelser) ikke lægger Beslag paa den psykiske Energi, »af sig selv« skulde træde op i Bevidstheden. Men selv saa er der jo bestemte Forhold — Hæmning eller Ikkehæmning — hvoraf Forestillingens Optræden afhænger. Og selve den Selvstændighed, hvormed den enkelte Forestilling gør sig gældende, betinges, som Erfaring viser, ved dens Forhold til det hele øvrige Bevidsthedsliv og kan kun forstaas gennem dette Forhold. Der vil altid være noget Unaturligt, og tilsidst Umuligt i at holde en Forestilling isoleret fra alt Andet i Bevidstheden. Hver enkelt Forestilling har en Tendens til at fremkalde andre Forestillinger efter bestemte Love. Atter her aabenbarer Sjælelivets syntetiske Karakter sig. De fleste Psykologer er da ogsaa enige om, at de saakaldte Associationslove er forskellige Former for Helhedsassociation, d. v. s. for Trangen til Genfremkaldelse af hele den Bevidsthedstilstand, i hvilken den enkelte Forestilling engang har været Led. —

Paa Følelseslivets Omraade har man opdaget Forholdsloven, længe før man blev klar over dens Betydning for andre Sider af Sjælelivet. Tydeligst fremtræder Relationens Betydning ved Forundring, hvad enten denne er en særegen Følelse eller er Led i mere komplicerede Følelser. Men ved al Lyst og Ulyst, Glæde og Sorg er Forholdet mellem den forhaandenværende Tilstand og forudgaaende Tilstande af afgørende Indflydelse. Den Lykke, der føles, beror ikke blot paa den bestemte Størrelse af den Vinding eller det Fremskridt, der erfares, men ogsaa paa Forholdet til det Følelsesniveau, som allerede forud var tilstede. Jo flere forskellige Relationer, der er afgørende for en Følelse, des ejendommeligere og rigere vil denne Følelse

være. Ved enhver saadan rigt udformet Følelse vil det blive Spørgsmaalet, om den kan hævde sig overfor de nye Relationer, Sjælelivet kan stedes i. Saaledes f. Eks. naar Humoristen mødes af tragiske Skæbner¹, eller naar en tilkæmpet Trøst skal staa sin Prøve overfor nye Tilskikkelser.² —

Ligesaa lidt som der under aldeles ensformige indre og ydre Tilstande kunde opstaa Fornemmelse, Forestilling eller Følelse, ligesaa lidt kunde der være nogen Villen. At ville er at foretrække og forudsætter altsaa, at der gør sig indre eller ydre Forskelle gældende. Allerede Refleksbevægelse og Instinkt forudsætter Forandringer i den indre organiske Tilstand eller i de ydre Forhold. Reaktion forudsætter Aktion. Det gælder baade for den uvilkaarlige og for den vilkaarlige Villen. Der gives Valg af alle Grader, men en Forskelsrelation forudsættes stedse. Al Overvejelse, den uvilkaarlige saavel som den vilkaarlige, gaar kun ud paa at faa saadanne Forskelsrelationer saa tydelig frem som muligt. De forskellige Handlingsmuligheder maales efter deres Forhold til Sjælelivets øjeblikkelige eller hidtidige Tilstand. Der kan her staa en Kamp, hvis Udfald beror paa Relationerne til Individets Karakter og Fortid. Man har undertiden opfattet Motiverne som absolut selvstændige, af Villien selv uafhængige Elementer. Men ethvert Motiv er selv en Foretrækken, en Villen. Hvad der skal kunne blive Motiv for et Individ, beror paa Individets Karakter og Forhistorie. Motiver er aldrig relationsløse. Det er af afgørende Betydning, paa hvilket Punkt af et Individets Udvikling en Handlingsmulighed optræder; derpaa

¹ *Den store Humor*, p. 102—104.

² *Oplevelse og Tydning*, p. 150—152.

vil det bero, om et vist Motiv overhovedet kan blive til, og om det kan blive det sejrende.

Men Et er, at der gør sig en Forholdsmæssighed gældende overalt i Bevidstheden, et Andet er, hvorvidt Bevidstheden selv bliver opmærksom paa de Relationer, der i de enkelte Tilfælde er afgørende. Mange psykologiske Problemer opstaar ved, at man ikke opdager Relationerne, idet disse maaske kun opdages ved objektiv, historisk Undersøgelse, en Undersøgelse, Individet selv ikke, i hvert Tilfælde ikke i selve Oplevelsens Tid, er istand til at foretage.

Kontrastforhold gør sig, baade hvad Kvaliteter og Intensiteter angaar, fra først af gældende, uden at vi mærker det. Vi er optagne af det Liv og den Styrke, hvormed det ved Kontrasten fremhævede nye Element fremtræder. Saaledes glemmer vi, naar en Farve staar »mættet«, let den Relation, hvorved Mætheden betinges. Vi vender os mod en ny Følelse, der træder frem med Liv og Fylde efter en Følelse af modsat Art, og glemmer den Besejrede over Sejrherren. Et Forsæt eller en afgørende Beslutning kan melde sig som »et Slag paa Hovedet«, idet vi glemmer den uvilkaarlige eller vilkaarlige Overvejelse, der har banet Vejen for dem gennem et Sammenspil af Erindringer, Følelser og Drifter. Vi mærker ikke altid det Associationsforløb, en Forestilling skylder sin Tilblivelse; den kan da staa som en pludselig, umotiveret Indskydelse.

Vi har i det hele en Tilbøjelighed til at dvæle ved visse fremspringende Punkter i vort Sjæleliv og overse de Relationer, der betinger Overgangen fra et saadant Punkt til et andet. William James, der fortræffelig har belyst denne Ejendommelighed ved Sjælelivet, skelner mellem Hvilepladser og Flyvepladser indenfor Bevidsthedens Strøm og

mener, at vi har en Tilbøjelighed til at holde os til Hvilepladserne. Tydeligere udtrykker han sig, naar han taler om substantiviske og transitive Dele af vort indre Liv og mener, at vi er tilbøjelige til at tillægge hine en absolut uafhængig Bestaaen, idet Overgangene ikke er lette at følge og ofte slet ikke direkte kan iagttages, men maa sluttes at have været der.¹ Saadanne substantiviske Elementer haves netop i kontrastbestemte Kvaliteter eller Intensiteter, i umiddelbar Genkendelse (Genkendelseskvaliteten) og i en pludselig opdukkende Forestilling, en udpræget Følelse, en overraskende Beslutning.

James har desuden gjort opmærksom paa, at Relationer undertiden mærkes som Kvaliteter, saaledes ved de sjælelige Tilstande, der i Sproget udtrykkes ved »og«, »men«, »trods« o. lgn. Det er en Art Fornemmelse (eller Følelse) af Forbindelse eller af Modsætning, der kan være ligesaa umiddelbar som de sædvanlig saakaldte Fornemmelser. Den saakaldte Genkendelseskvalitet er af samme Art.

Herhen kan ogsaa regnes den mærkelige Fornemmelse af Retningen i vort Sjæleliv, vi kan have. For at benytte Sammenligningen med Passeren kan vi sige, at medens det ene Passerben staar fast (bestemt ved vor Fortid og dens Resultater), kan vi mærke, at det andet Passerben er spændt ud i en vis Retning, uden at vi er klare over, paa hvilket bestemt Sted det vil komme til at staa. Det er snart mere en ubestemt Forventning, snart mere en ubestemt Higen, der her optræder.

Paa Overgangen mellem Psykologi og Erkendelsesteori ligger det Spørgsmaal, om og hvorledes en Relation, man er bleven sig mere eller mindre klart bevidst, kan overføres til andre Led end de oprindelige. En vigtig Maade,

¹ *Principles of Psychology*. I, p. 243 ff.

hvorpaa dette kan ske, er følgende. Vi ordner uvilkaarlig vore Emner efter Lighed og Forskel. Derved dannes der Rækker, og det kan da vise sig, at i en saadan Række kan et Led skydes ud og Forholdet dog blive ved at gælde mellem dets tidligere Forgænger i Rækken og dets tidligere Efterfølger. I Rækken ABC kan maaske B skydes ud og Forholdet mellem A og C være det samme som mellem A og B.¹ Det er et saadant Tilfælde, den formelle Logik konstruerer som et Forhold mellem Præmisser og Konklusion. Præmisserne bliver f. Eks.: $A = B$ og $B = C$, og Konklusionen bliver $A = C$. Overhovedet gør Relation — som netop derfor hører til de fundamentale Kategorier — sig gældende forud for al Begrebsdannelse, Dømmen og Slutten. Allerede indenfor Sanse-, Erindrings- og Fantasienskuelse ordnes og omordnes Elementer paa Grund af deres indbyrdes Forhold, uden at der endnu er Tale om Tænken i snevrere Betydning af Ordet. Jeg henviser her til mine Undersøgelser om Forholdet mellem Anskuen og Dømmen i første Hovedafsnit af »Den menneskelige Tanke« (især p. 53—59). Af særlig Interesse er her den Maade, paa hvilken Anskuelsen artikuleres aldeles uvilkaarlig og ubevidst, uden at en Dom dannes. Der gør sig en Stræben gældende i Bevidsthedslivet efter at dvæle i Anskuelse saa længe som muligt uden at danne Begreber og Domme eller drage Slutninger.

I Rækken ABC blev A staaende, men C kunde indtræde i samme Relation til A, som B havde haft. Spørgsmaalet opstaar nu, om man ikke kan flytte begge Passerben, saa at de sættes paa nye Steder, men Forholdet imellem dem vedbliver at være det samme. I simpleste Tilfælde

¹ Smlgn. *Den menneskelige Tanke*, p. 162 f.

foreligger saadan Flytning, naar der foreligger en Relation mellem to nye Led (X og Y), og denne Relation saa genkendes som den samme, man allerede kender mellem to tidligere Led (A og B). Saadan Genkendelse kan — ligesom Genkendelse af Kvaliteter — være enten umiddelbar eller middelbar; i sidste Tilfælde forudsætter den udtrykkelig Udmaaling, eller ogsaa er der flere Relationer, der tjener som Mellemlid mellem de to Relationer, der identificeres. Den Intuition, i hvilken det efter Sagnet gik op for Newton, at Forholdet mellem det faldende Æble og Jorden kunde være det samme som Forholdet mellem Planeterne og Solen, har først været umiddelbar; men den blev middelbar gennem de Maalinger og Beregninger, der førte til den definitive Opstilling af hans Gravitationslære. I det hele opstaar mange Spørgsmaal og Problemer netop ved, at Muligheden af Relationsidentiteter ad en eller anden Vej optræder for Bevidstheden. Baade Bestemmelsesspørgsmaal, som skyldes manglende Relationer, og Afgørelsesspørgsmaal, som skyldes Strid mellem forskellige mulige Relationer, kan føre Tænkningen videre. Allerede indenfor den sædvanlige Bevidsthed (*sens commun*) kan saadanne Spørgsmaal med Forsøg paa Besvarelse optræde, og hvad vi kalder Videnskab beror kun paa streng Begrundelse og Formulering af Spørgsmaalene og skarp Undersøgelse af, om Svaret virkelig er en Løsning.

Det er en stigende Grad af udtrykkelig Bevidsthed om Relationer, der fører over fra uvilkaarlig Tænkning til logisk og matematisk Tænkning, der tumler med Relationer som simple Kvaliteter, der kan blive Led i nye Rækker, og disse igen i Rækkeres Rækker. Et Eksempel paa Overgangen viser Udviklingen af Talbegrebet fra Talkvalitet gennem

Løbenummer til Antal, og derfra igen til de forskellige Funktionsbegreber.¹

En bestemt Grænse for Tænkningen vilde der foreligge, dersom der skulde gives Rækker, hvis Led uden videre skulde kunne ombyttes, fordi Ligheds- eller Forskelsforholdet var absolut det samme mellem alle Leddene. Saa-danne Rækker vilde være enten kaotiske Forskelsrækker eller absolute Identitetsrækker. Om de forekommer i Tilværelsen, kan ikke paa Forhaand afgøres. Men fra Psykologiens Standpunkt maa det siges, at de forekommer ikke i det faktiske Sjæleliv, hvor der i det Højeste kan findes Tilnærmelser til dem. Det er en Grundlov i Psykologien, at Addendernes Orden ikke er ligegyldig. Hvor der synes at foreligge Kaos eller absolut Identitet mellem psykiske Elementer, vil det være Psykologens Opgave at finde, i første Tilfælde, Ligheder eller bestemte Afhængighedsforhold mellem de tilsyneladende absolut forskellige Elementer, i andet Tilfælde, Forskelligheder og dermed følgende Afhængighedsforhold indenfor det tilsyneladende absolut Ens. Om Kaos og om absolut Identitet kan der kun tales ud fra bestemte Synspunkter, og i Relation til dem.² Altsaa Relationsprincippet gør sig ogsaa her gældende. Tankearbejdet forudsætter et stadigt Vekselsforhold eller en stadig Brydning mellem Kontinuitet og Diskontinuitet, Lighed og Forskel; kun ved saadan Brydning faar Tanken sine bestemte Opgaver og kan begynde at arbejde. Hume's Hævden af kaotiske Elementer som det egentlig Givne gjorde, at efter hans Opfattelse kunde intet Tankearbejde komme til at begynde. Spinoza's Hævden af de evige Attributer

¹ *Den menneskelige Tanke*, p. 189—193.

² Anf. Skr. p. 165; 170.

som absolute Identiteter forudsatte, at alt Tankearbejde var gjort. De to Tænkere endte, hver paa sin Vis, i Relationer, der egentlig slet ikke var Relationer.

3. Relationsbegrebet i Erkendelsesteorien.

a. Relationsbegrebet og de andre fundamentale Kategorier.

Den Analyse, der skal føre til Udfinden af Tankens Former og Forudsætninger, maa ikke blot rettes mod det i strengere Forstand videnskabelige Arbejde, men ogsaa mod den uvilkaarlige Tænken, vi alle øver i det daglige Liv, den, der er karakteristisk for, hvad man kalder »den sunde Menneskeforstand«. Af denne uvilkaarlige Tænken har den videnskabelige Tænken, der gaar ud fra bestemte Begreber og søger nøjagtig Begrundelse, Skridt for Skridt udviklet sig, og der kan ved Overgangen til Videnskab, saa stor og paafaldende Modsætningen end kan være, ikke være nogen fuldstændig Forandring i Maaden at tænke paa. Kant saa dette, da han udtalte, at selv »der gemeine Verstand« har visse »aprioriske Erkendelser« (Kritik der reinen Vernunft² p. 3), og viser det endnu bestemt i sin Lære om Syntesen som Bevidsthedens Grundform, udsprungen af »en Funktion, uden hvilken vi ikke vilde have Erkendelse, skønt vi kun sjældent bliver os den bevidst« (Kritik der reinen Vernunft¹ p. 78). Vi har ovenfor set, hvilken Betydning dette Begreb har for Psykologien. Ligesom de andre fundamentale Kategorier er dette Begreb et saadant, i hvilket Psykologi og Erkendelsesteori mødes. I nyeste Tid har Meyerson¹ stærkt og paa meget lærerig Maade fremhævet, at det er ganske den samme Tænkning,

¹ *De l'explication dans les sciences*. 1921. I p. IX—XIV.

der øves i Naturvidenskab, Filosofi og sund Menneskeforstand (sens commun). Dog gaar han ikke nærmere ind paa de Trin og Veje, ad hvilke den praktiske Tænkning successivt nærmer sig til Videnskaben. Han fremhæver saaledes ikke Tvivlens Betydning som urovækkende ved, at den praktiske Orientering i Verden ikke altid slaar til eller ogsaa fører til modstridende Muligheder, overfor hvilke man staar raadvild. Det er i Tvivlens Skole, at Tanken kommer til at stille strengere Fordringer til sig selv.

Hvis man vilde definere Ordet »Fornuft« saaledes, at det kan passe paa den førvidenskabelige saavel som paa den videnskabelige Tænken, kunde man sige, at den er et Indbegreb af Kategorier, særlig af fundamentale Kategorier, som maa anvendes paa alle Trin. Til disse fundamentale Kategorier er at regne de tre Begrebspar Syntese-Relation, Kontinuitet-Diskontinuitet og Lighed-Forskel.

Relation er (ligesom Syntese) en Grundform, der stadig kommer igen ved alle specielle Tankeformer. Det kan da ikke undre, at den særlig gør sig gældende indenfor hvert af de nævnte Begrebspar. Saaledes er der Relation mellem Syntese og Relation. Disse to Begreber kan nemlig træde i Modsætning til hinanden, saaledes at Sammenfatten og Enhed kommer til at raade paa Bekostning af Forholdsbestemtheden, eller, omvendt, Leddene i Relationen gør sig saa selvstændig gældende, at de ikke synes at være Led i samme sammenfattede Hele. Paa den anden Side bliver Trangen til Syntese stærkere, jo stærkere Leddenes indbyrdes Spænding er. Naar Kant siger, at vi kun sjælden bliver os den Funktion bevidst, der ligger til Grund for Syntesen, saa er det, fordi det først er, naar Relationen antager Karakter af Modsætning, Splid og Spænding, at det sammenfattende Arbejde ret kan komme til Bevidst-

hed. Heri ligger netop Tvivlens Betydning. Og den stadige Korrelation mellem Syntese og Relation viser sig deri, at Tvivl og Problemer kun eksisterer, saalænge forskellige Emner, trods nok saa skarp Modsætning eller Modsigelse mellem dem, sammenholdes i udtrykkelig Relation til hverandre. Et Problem falder bort, naar man lader et af de stridende Led falde bort, eller naar man svækker Modsætningen mellem dem.

Der kan opstaa en Frygt for Relationernes Mangfoldighed og Skarphed, som stiller den trygge Hvilen i uvilkaarlige Synteser som særlig tillokkende. Derved fremkaldes en saadan Reaktion, som Hamann, Herder og Jacobi øvede overfor Kant's kritiske Filosofi, og som James og Bergson betegner overfor Nutidens Videnskab. Og naar Tagore opfordrer Vestevropæerne til at optage indisk Tankegang, ligger deri netop en Opfordring til at se bort fra alle skarpe og spændende Relationer, der er blevne udformede i den evropæiske Civilisation, og til at vende tilbage til en relationsløs Tilstand. Men saa stor og dyb end den Enheds-søgen er, der udmærker Vedāntalæren, hvis moderne Profet Tagore er, saa er der ingen Vej tilbage. Enten er de Relationer, der gør sig gældende, kunstige og ubegrundede, og saa vil Kritiken fælde dem, eller ogsaa er de grundede i faktiske Forhold, og da kan de kun magtes ved et aandeligt Arbejde. Tvivl magtes kun enten ved, at dens Ubegrundethed paavises, eller ved Problemløsning, eller ved Paavisning af, at her foreligger et uløseligt Grænsespørgsmaal. Naar Descartes netop fra Tvivlens Mulighed slutter til Tankens Eksistens, saa betød det en Erkendelse af den nøje Sammenhæng mellem Kategorierne Syntese og Relation.

Forholdet mellem Kontinuitet og Diskontinuitet er analogt det mellem Syntese og Relation, eller er en speciellere

Form for dette. Syntesen gaar des lettere, jo færre Afbrydelser der sker. Om muligt optages uvilkaarlig saadanne Afbrydelser i Anskuelsen (idet denne artikuleres bestemtere) eller i Dommen (idet dennes Led faar Tilføjelser, der begrænser eller udvider). Hvor Kontinuiteten raader, faar Anskuelse og Eftertanke Karakteren af en jævnt henglidende Strøm uden Hvirvler og Vandfald. Man spørger ikke, da ingen Stansning eller Forundring motiverer noget Spørgsmaal. Eller, hvis man spørger, lyder Spørgsmaalet: Hvorfor ikke? Hvorfor ikke blive ved som hidtil, naar der er Energi nok til, at Ekspansionen kan fortsættes? Men i Livet og i Videnskaben gør mere eller mindre skarpe Arbejdsdelinger sig gældende, og derigennem Modstand og Modsætning, man ikke uden videre kan komme udenom. Man maa da forsøge at finde Mellemed mellem de Led, der er komne til at staa isolerede i Forhold til hverandre. Eller man maa forsøge at paavise en Kontinuitet, der ligger dybere end den Diskontinuitet, der har trængt sig frem, en Kontinuitet, indenfor hvilke de foreliggende Spring eller Brud kan komme til at staa som afledede i Forhold til den Lov eller den Type, den nye Kontinuitet frembyder. Fra rent psykologisk Side er dette allerede omtalt ovenfor; det er overhovedet Psykologiens Opgave at slaa Bro mellem de ofte saa skarpe Modsætninger og Katastrofer, Sjælelivet kan frembyde for den umiddelbare Iagttagelse. Særlig er her James' Paavisning af »transitive« Tilstande, i Modsætning til de »substantiviske«, af Interesse. Psykologisk Diskontinuitet kan overhovedet kun betyde et Problem, aldrig betegne en Løsning. Analogt betyder i Biologien Mutationslæren, der hævder pludselig, af ydre Forhold uafhængig, Opstaaen af nye organiske Arter, nye Problemer. Selve Mutationslærens Grundlægger, Hugo de Vries,

har straks udtalt, at Mutationerne betyder ligesaa mange Problemer. Den moderne Kvantalære i Fysiken, ifølge hvilken Energi ikke udløses paa kontinuerlig Maade, men i Spring¹, søges nærmere begrundet gennem Paavisning af matematiske Love, ifølge hvilke den springvise Udløsning staar som nødvendig. Der søges i hvert Tilfælde teoretiske Synspunkter til Forstaaelse af Diskontinuiteten. Allerede naar Springene kan ordnes i en vis Række, begynder Tanken sit Arbejde paa at finde ny Kontinuitet, selv om denne foreløbig er mere formal end real.

De Problemer, der her ligger, blev allerede rejst i den ældste græske Filosofi. Parmenides' »Ene« betød paa én Gang Kontinuitet og Identitet; disse var for ham ikke forskellige. Derimod hævdedes Diskontinuiteten af Herakleitos og Demokritos. Gennem Platonismen og dens Modstandere strækker Striden sig helt op i nyere Tid. Kant ansaa denne Strid for en rationel Nødvendighed. Hans Lære om Antinomierne gaar ud paa her at paavise en absolut Grænse for Fornuften. Den kritiske Filosofis store Grundlægger saa ikke, at Diskontinuitet aldrig kan blive Tankens sidste Ord uden i Form af et sidste Problem, og hans »Antiteser«, der netop hævder dette Synspunkt, har derfor afgjort Ret overfor hans »Tesar«, der hævder absolute Diskontinuiteter.

Kontinuitet og Diskontinuitet er Korrelata, der gensidig supplerer hinanden. De betegner forskellige Synspunkter og Operationer, og Videnskabens Historie viser, hvorledes snart den ene, snart den anden af disse Kategorier kommer til at staa i første Linie, men saaledes, at Kampen mellem dem stedse vil begynde paany. Ingen Forsker har belyst dette Forhold bedre end Henri Poincaré, især i følgende Udtalelse: »Denne Kamp vil vare, saa længe man vil dyrke

¹ POINCARÉ: *L'hypothèse des Quanta*. (Dernières Pensées. Chap. 6).

Videnskab, saa længe Menneskeheden vil tænke, thi den udspringer af to uforsonlige Tendenser i den menneskelige Aand, to Tendenser, som den ikke kan miste uden at op-høre at eksistere, nemlig Trangen til at begribe, og vi be-griber kun det Begrænsede, og Trangen til at anskue, og vi kan kun anskue Udstrækningen, som er ubegrænset. Selv om denne Kamp ikke skulde ende med den ene af de Kæmpendes sluttelige Sejr, saa vilde den dog derfor ikke være ufrugtbar, thi i hver ny Kamp er Kamppladsen en anden; hver Gang gøres der derfor et Skridt fremad og gøres der en Erobring, ikke for den ene af de Kæmpende, men for Menneskeheden.«¹ — Til denne smukke og træf-fende Udtalelse maa jeg dog føje den Bemærkning, at For-holdet mellem Anskuen og Tænken ogsaa kan have en anden Karakter end den af Poincaré angivne. Det er ofte netop Anskuelsen, der fastholder begrænsede Billeder, me-dens Tanken, i Kraft af Loverkendelse, ser enhver An-skuelses Begrænsning og Muligheden af nye Led i Bille-dernes Række. Desuden er der flere Overgangsformer mel-lem Anskuen og Tænken, som tildels er antydede i det Foregaaende, og der vil i hvert enkelt Tilfælde være be-stemte, i Erfaringen givne Emner, som afgør, om Anskuen eller Tænken skal føre Ordet.

Hvor Kontinuiteten kan fastholdes, vil Betingelsen være, at der ikke gør sig store Forskelligheder gældende i Tid, Sted, Intensitet, Størrelse eller Kvalitet mellem de Emner, Be-vidstheden er optagen af. Hvor der raader Lighed, gaas der let og, i hvert Tilfælde tilsyneladende, kontinuerlig over fra

¹ *Les conceptions nouvelles de la matière* (i Sammelværket »Le Matérialisme actuel«, 1913), p. 67. — Jfr. ogsaa den interessante Diskus-sion i det franske filosofiske Selskab 13. Marts 1910 (Bulletin de la so-ciété française de philosophie. Vol. X), især Perrin's, Brunschwig's og Meyerson's Udtalelser (p. 116—120).

det ene Emne til det andet. Lighed og Forskel er et Begrebspar, der frembyder Analogi med Parret Kontinuitet og Diskontinuitet. Men medens det om Kontinuiteten kan siges, at den ikke mærkes, før den er forbi, har Lighed en noget mere bevidst Karakter. Den staar ikke i det nøje Forhold til Anskuen, som Kontinuiteten gør. — Jo større Ligheden er, des bedre vil Kontinuiteten kunne bevares. Det er først ved udtrykkelig, maaske vilkaarlig Sammenligning, at man opdager Forskellen mellem de forskellige Grader eller Arter af Lighed. Jeg har (i min Psykologi og i »Den menneskelige Tanke« p. 64 f.) skelnet mellem fem Arter af Lighed: Identitet, Dækningslighed, sammensat Lighed, Kvalitetslighed og Forholdslighed (Analogi). I denne Række træder Forskelselementet stedse mere og mere frem, og det er væsentlig gennem tiltagende Forskel eller aftagende Lighed, at vi kommer over fra Kontinuitet til Diskontinuitet.

Relationerne Lighed og Forskel er af saa væsentlig Betydning, at det er berettiget at definere Tænkning som Sammenligning. At de to Relationer behersker al Tænkning og alle Kategorier, indsaa allerede Porfyrios, da han fandt det nødvendigt at skrive en Indledning til det aristoteliske Skrift om Kategorierne¹, i hvilken han forklarede Begreberne Slægt, Forskel, Art, Individ og Egenskab. Det var denne »Indledning«, der kom til at ligge til Grund for de mange Drøftelser i Middelalderen om Almenbegrebernes objektive Gyldighed (Striden mellem Nominalister og Realister). De anførte fem Begreber danner en fremadskridende Række, hvad Forskelligheder angaar, altsaa fra det Abstrakte eller Almene til det Konkrete eller Specielle. For Middelalderens Tænkning, der overvejende var klassifikatorisk og syllogistisk, var Spørgsmaalet om, hvilket af disse

¹ *Isagoge in categorias* (Scholia in Aristotelem ed. Brandis, p. 1).

Begreber der skulde anvendes i det enkelte Tilfælde, og med hvilken Ret det anvendtes, af største Betydning. Den nyere Videnskab foretager her en stor Reduktion. For den er det ikke Forholdet mellem højere og lavere Begreber, der er afgørende, men alt kommer an paa, om et Begreb (et Emne) kan træde i Stedet for et andet i alle Henseender eller ikke. Det er Identitet, der stiller de andre Arter af Lighed i Skygge. Og netop ved Identitetsprincipets grundlæggende Karakter som Nerven i al Slutten, og ved den deraf betingede skarpe Bestemmelse af Identitetsbegrebet, adskiller moderne Videnskab sig fra den sædvanlige Bevidsthed, der ikke tager det saa nøje med Forskellen mellem Identitet og blot Lighed. Parmenides har iøvrigt allerede set, at Tankens Nerve ligger her, skønt det først var Leibniz, der lagde Identitetsbegrebet til Grund for Logiken, fordi det gjorde Substitution mulig. Det er i denne Sammenhæng ligegyldigt, om man definerer Identitet som den størst mulige Lighed eller som den mindst mulige Forskellighed; begge Definitioner vidner om det korrelate Forhold mellem Kategorierne Lighed og Forskel. — Men ved det afgørende Vendepunkt, der betegnes ved Identitetsbegrebets Herredømme, kommer vi over fra de fundamentale til de formale Kategorier.

b. Relationsbegrebet og de formale Kategorier.

α. Gennem Udformning af de formale Kategorier (Identitet, Analogi, Negation, Rationalitet) bliver det muligt at faa nøjagtig bestemte Relationer.

Identitetsbegrebet dannes som en naturlig Fortsættelse af den Tendens, som allerede den praktiske Tænken har til at danne Rækker af Emner, der ordnes efter tiltagende Ligheder eller aftagende Forskelligheder. Dets Dannelse

muliggør Synspunkter, ud fra hvilke der ikke blot kan vindes Oversigt over Relationernes Verden, men ved hvis Hjælp den ene Relation maaske kan udledes af den anden. Først paa dette Punkt træder den erkendelsesteoretiske og den psykologisk-historiske Betragtningensmaade i afgjort Modsætning til hinanden. Psykologisk og historisk gør der sig i det højeste Tilnærmelser gældende til Identitet, og det rene Identitetsbegreb afvises maaske endogsaa, for at de Forskelligheder og Forandringer, Iagttagelsen frembyder, kan komme til deres fulde Ret. Erkendelsesteoretisk betragtes Forholdet fra den modsatte Side: Forskelligheder og Forandringer staar som Brud paa den Identitet, som er al Videnskabs første Forudsætning, og som betinger, hvad der bliver et videnskabeligt Problem.

Identitetsbegrebets grundlæggende Betydning for videnskabelig Tænken beror paa, at dets Anvendelse er Forudsætning for de to vigtigste Tankefunktioner: Klassifikation og Bevisførelse.

Inddeling af de forskellige Emner, som Iagttagelse viser os, kan kun blive af afgørende Betydning, naar der er et Synspunkt, ud fra hvilket Emnerne, trods al Forskellighed, kan betragtes som identiske. I Slægts- og Artsbegreber er der givet saadanne Synspunkter. De enkelte Emner, for hvilke saadanne Begreber gælder, kan — set fra vedkommende Begrebs Synspunkt — betragtes som et og samme Emne, hvilket lægger sig for Dagen derved, at hvilket-somhelst af dem kan bruges som Eksempel paa Begrebet. Forskellighederne mellem de individuelle Emner falder dermed ikke bort, men kan netop ved at blive forenede under samme Synspunkt træde frem som skarpe Modsætninger. Der er maaske end ikke en eneste Egenskab af dem, Begrebet angiver som »fælles«, der forekommer paa

aldeles ens Maade i de enkelte Emner, der eksemplificerer Begrebet. Men der raader dog en Analogi mellem de forskellige Emner, idet Forholdet mellem deres Egenskaber gennemgaaende er det samme.

Aristoteles slog med stort Eftertryk fast, baade at Videnskab kun angaar det Almene, Indholdet af Slægts- og Artsbegreber, og at det, der virkelig eksisterer, altid er individuelt. Om det Individuelle kunde man efter hans Mening ikke danne noget Begreb. Han har derved, uden at være sig det klart bevidst, stillet et stort Problem, der under forskellige Former strækker sig gennem hele den videnskabelige Tænkningens senere Historie. Idet vi her foreløbig kun betragter Spørgsmaalet fra Klassifikationens Synspunkt, maa der henvises til, at der dog kan dannes Begreber, hvis Indhold er de Egenskaber eller Forhold, som trods alle Forskelligheder i et individuelt Emnes enkelte Tilstande kan udtrykke Emnets Identitet med sig selv. Saadanne typiske Individualbegreber vil der mere paa Aandsvidenskabens end paa Naturvidenskabens Omraade være Mulighed for og Grund til at danne. Mellem de forskellige Tilstande af samme Emne raader der, ligesom mellem de forskellige Eksempler paa samme Almenbegreb, kun Analogi, ikke Identitet.

Hvor hverken Analogi eller Identitet længere kan paa-vises, staar vi overfor et Kaos. Men selve Begrebet Kaos faar kun virkelig Betydning gennem Modsætningsforholdet til Identitet. Der er Forskel mellem det Kaos, der staar for den sædvanlige Bevidsthed, naar den overvældes af Forskellighederne, og det Kaos, som statueres af en Tanke, der i alvorligt Arbejde har søgt efter Analogier og Identiteter, og nu tilsidst nedlægger Arbejdet. Og selv i dette sidste Tilfælde kan det aldrig med Sikkerhed hævdes, at

vi staar overfor en kaotisk Forskelsrække. Det er strengt taget ikke berettiget at sige andet, end at det hidtil ikke er lykkedes at finde Enhedssynspunkter for de Emner, der synes at danne saadanne Rækker. Ligesom Identitet kan defineres ved den størst mulige Lighed eller den mindst mulige Forskellighed, saaledes kan Kaos defineres som den størst mulige Forskellighed eller den mindst mulige Lighed. Ligheden er saa lille, at den hidtil ikke bemærkedes, ligesom vi ved de Emner, vi betragter som identiske, kan sige, at Forskellighederne er saa smaa, at de ikke bemærkes.

Begrebet Negation dukker op her som Udtryk for, at en Afbrydelse af Tankearbejdet — her af det inddelende Tankearbejde — viser sig nødvendig, da ingen flere Lighedspunkter kan findes. Klassifikationernes Historie viser, at man i saadanne Tilfælde ofte danner negative Begreber (eller Begreber, der kun indeholder negative Kendemærker), som naar Lamarck inddelte Dyrene i Hvirveldyr og Hvirvelløse; senere fandt Cuvier positive Kendemærker for de Hvirvelløse og Mulighed for en positiv Inddeling af dem.

Den kaotiske Forskelsrække saavel som den absolute Identitetsrække betegner to ideale Grænselinier for Erkendelsen, Grænselinier, som aldrig kan paavises i virkelig Erkendelse. Den ene af disse Grænser vilde betegne Erkendelsens Umulighed¹, den anden dens Afslutning. Mellem

¹ Stuart Mill forsøgte at føre al Slutten tilbage til en associativ Overgang fra en Enkelthed til en derfra forskellig Enkelthed. Men en saadan Overgang er allerede rent psykologisk kun mulig, naar den første Enkelthed genkendes; kun da kan det forstaaes, hvorledes den kan fremkalde den anden Enkelthed, med hvilken den forhen fulgtes. Det er dog snarest en Analogislutning, der gør, at der kan sluttes »fra Enkelthed til Enkelthed«: som a i en tidligere Iagttagelse forholdt sig til b, vil a' nu forholde sig til b'. Men saa maa der jo dog være Lighed mellem a og a'. Smlgn. *Den nyere Filosofis Historie* (Første Udg. II,

begge ligger en Skala af Tankerækker (af hvilke nogle af de vigtigste er fremstillede i »Den menneskelige Tanke« p. 162—174), der betegner forskellige Trin, ad hvilke Erkendelsen arbejder sig hen imod sit Ideal. —

Saalænge Erkendelsen kun tilstræber en Klassifikation, lader den Forskellighederne bestaa og søger blot at naa en ordnet Oversigt over dem. Ved Bevisførelse derimod faar Identitetsbegrebet aktiv eller produktiv Betydning, afgiver et Middel til at paavise nye Sandheder, maaske finde nye Emner uden stadig at støtte sig til Iagttagelse. Her opdukker Rationalitetens Kategori, der fremtræder i Forholdet mellem Grund og Følge. Dens Forudsætning er en Identitet mellem to Emner, der berettiger til overalt at sætte det ene i Stedet for det andet. De to Præmisses, af hvilke Slutningen fremgaar, maa indeholde et Begreb, der er identisk i dem begge. Allerede Klassifikationen gør Slutning mulig, efter at der er dannet identiske Slægts- og Artsbegreber (eller typiske Individualbegreber). Men Videnskaben søger at gaa et Skridt videre. Den danner ikke blot ordnede Rækker af kendte Led, der kun kan fortsættes ved Hjælp af nye Iagttagelser, men ogsaa Rækker, hvis Fortsættelse kan ske efter samme Lov, efter hvilken den er begyndt. Her fremtræder Forskellen mellem Logik og Matematik. Matematikeren opstiller ikke blot Identitetsprincippet som gældende for de Enere, med hvilke han arbejder, altsaa $1 = 1$, men han opstiller ogsaa den Forudsætning, at han af disse Enere kan danne en Række, som opstaar ved, at Ener paa stedse samme Maade føjes til Ener, altsaa $1 + 1 + 1 \dots$. En Forudsætning som denne sidste kender den rene Logik ikke. Før den har Gentagelse af et Emne

ingen tankemæssig Betydning, saa megen psykologisk eller pædagogisk Betydning saadan Gentagelse kan have. Den holder sig til Identitetsprincippet (og de dermed mere eller mindre direkte sammenhængende logiske Principer). Den matematiske Grundforudsætning er derimod (ved Siden af Identitetsprincippet) Gentagelsens positive og produktive Betydning. Det er denne Forudsætning, Poincaré har kaldet *loi de recurrence*, og i hvilken han finder Betydningen af, hvad Kant har kaldt en apriorisk-syntetisk Dom.¹

Medens Klassifikationen lod de kvalitative Forskelligheder ligge, som de var, og blot ordnede dem, søger den moderne Naturvidenskab at bearbejde eller udrense Kvalitetsforskellighederne saaledes, at der af dem kan dannes Rækker af lignende Art som de nys omtalte, altsaa rent formale Rækker, i hvilke nye Led stedse kan konstrueres efter samme Lov, som allerede har givet de foregaaende Led deres Plads. Der er fire Arter af Kvalitetsforskelligheder, der særlig har gjort en saadan Udrensning mulig, nemlig Tid, Tal, Grad og Sted. For umiddelbar Iagttagelse fremtræder de ikke som »rene«, men som Kvaliteter. Forskellen mellem Tider, mellem Steder, mellem Antal og mellem Grader, er ligesaavel kvalitativ som Forskellen mellem Gult og Blaåt, Haardhed og Blødhed. Videnskabens Historie viser, hvilket Tankearbejde der har været nødvendigt, inden de nævnte fire Kvalitetsrækker har kunnet omdannes til Rækker, i hvilke hvert enkelt Led er fuldt bestemt ved sin Plads i Rækken, en Plads, der selv er bestemt ved Forholdet til de andre Led. Hvad der udfylder Øjeblikkene eller sker paa de forskellige Steder, hvad der tælles eller grademaales, er nu ligegyldigt. Hvert enkelt

¹ Smlgn. herom *Totalitet som Kategori* (Vid. Selsk. Skr. 1917) p. 33—37.

Led i Rækken betragtes, som om det havde samme Indhold som de andre, saa at kun Pladsen gør Forskel. I korte Træk har jeg skildret denne Udrensningsproces i »Den menneskelige Tanke« (p. 186—201), og jeg skal ikke gaa nærmere ind paa den her. Jeg skal kun tilføje, at de fire Udrensningsprocesser ikke foregaar uafhængig af hverandre, men gensidig støtter hverandre, og at dette bliver muligt ved, at Kategorierne overhovedet opstaar sporadisk; en vis Udvikling af den ene Kategori kan derved faa Betydning for Udviklingen af den anden. Saaledes har Tidsbegrebet udviklet sig med Støtte af Talbegrebet og Rumsbegrebet. Og det synes, som om Talbegrebet overhovedet har været til stor Hjælp ved Udrensningen af de tre andre Kategorier. Den Proces, ved hvilken Ener føjes til Ener, er simplere og lettere end den, hvorved Øjeblik føjes til Øjeblik, Grad til Grad og Sted til Sted. Allerede Kant saa, at der i Tællen havdes det simpleste Eksempel paa »Synthesis des Gleichartigen«. Comte har endnu stærkere fremhævet dette, og ogsaa Gauss har udtalt, at Tallet i langt højere Grad end Rummet er et Produkt af vor egen Aand.¹

Medens typiske Individualbegreber, som angaar konkrete Emner, kun kan udvikles under stadigt Henblik til og Laan fra Iagttagelse, er der gennem de nævnte Udrensningsprocesser tilvejebragt Mulighed for en Dannelse af Tankerækker, der kan fortsættes efter samme Princip, som

¹ I de af Erdmann udgivne »Refleksioner« siger KANT, at det egentlig kun er Tal og Størrelser, der kan konstrueres ud af ren Fornuft, fordi der ved dem blot behøves Gentagelse. (Smlgn. *Totalitet som Kategori*, p. 36). — COMTE fandt i de rene Talspekulationer »la véritable origine de tout le système scientifique« (*Discours sur l'esprit positif*, 1844, p. 100. — GASUS erklærede i et Brev Tallet for et Produkt af vor Aand, medens Rummet ogsaa har en Realitet udenfor denne. (Se Citaterne hos E. MACH: *Erkenntnis und Irrtum*¹, p. 384).

ligger til Grund for dens Dannelse, og ud fra hvilke der kan stilles Krav til de Emner, Iagttagelsen frembyder.

β. Ved Dannelsen af de omtalte rene Kvalitetsrækker ligger overalt Identitetsbegrebet til Grund, idet de er karakteriserede ved, at Begreberne Tid, Tal, Grad og Sted er frigjorte for alt Indhold, der udfylder Tiden, udgør Tallet, frembyder Grad, indtager Sted; med Indholdet bortfalder alle reale Forskelligheder indenfor Rækken. Naar de endnu maa kaldes Kvalitetsrækker, kommer det af, at Forskellene mellem Tid, Tal, Grad og Sted indbyrdes bliver ved at bestaa. Der er, som der senere vil blive Lejlighed til at omtale, en Tendens til at lade Tallet blive raadende tilsidst og gøre al Erkendelse til et System af Ligninger. Dog brydes her, som Meyerson har vist¹, Algebra og Geometri om Forrangen. Selve Spørgsmaalet hører ind under de reale Kategorier.

Men saa høj en Grad af Eksakthed, som den Erkendelse, der arbejder med de nævnte Rækker, end kan naa, saa melder Relationsbegrebet sig selv i disse rene Regioner. Dette viser sig især paa tre Punkter.

Identitet er selv en Relation, et Emnes eller en Tankes Forhold til sig selv under forskellige Omstændigheder. Hvilken Definition af Identitet man end benytter, saa undgaas Forholdsbestemtheden ikke. Enten man taler om den størst mulige Lighed eller den mindst mulige Forskellighed, saa forsvinder Skæret af Relation ikke. Og særlig stærkt bliver dette Skær, naar man benytter Leibniz's eksperimentale Definition: identisk er de Tanker eller Emner, der uden Ophævelse af Gyldigheden (*salva veritate*) kan sættes i Stedet for hinanden overalt.² Ved at lade det komme an paa Mu-

¹ *De l'Explication dans les Sciences*. I p. 264; II p. 167; 204—220.

² Som omtalt i »Totalitet som Kategori« (p. 41 f.) har der hos dan-

ligheden af Substitution i alle Tilfælde benytter man tydelig nok netop Relationen mellem vedkommende Tanker (Emner) og andre; Gyldigheden bevares kun, hvis saadan Relation ikke ændres, naar Substitutionen sker. Selv ved Identiteten $1 = 1$ kan Spørgsmaalet blive, om vi virkelig raader over Enere, der overalt kan sættes i Stedet for hverandre. Ved Diskussionen om Fechners Forsøg paa at give Weber's Lov en strengt matematisk Formulering kom dette Spørgsmaal frem.

Men for det andet forudsætter Opstillingen og Anvendelsen af Identitetsbegrebet altid et bestemt Synspunkt, ud fra hvilket det ene gælder. Ved Klassifikation er det tydeligt nok, at Identiteten kun gælder visse Kendemærker, der stadig kommer igen, saaledes at der i det mindste er Analogi mellem deres Former i de enkelte Tilfælde. Men ogsaa den Identitet, der er Nerven i enhver Bevisførelse, gælder kun fra et vist Synspunkt. Identiteten er stedse naaet gennem Udrensning, d. v. s. ved Bortseen fra Synspunkter, der ikke kommer den Sag ved, som drøftes. Naar de forskellige Naturkræfter bestemmes som Energier, d. v. s. maales ved Evnen til at udføre et Arbejde, er derved til-

ske Matematikere gjort sig forskellige Opfattelser gældende overfor det Spørgsmaal, om deres Videnskab kræver Grundsætninger, der udtrykker absolut Identitet, eller om Tilnærmelse til en saadan er tilstrækkelig. Denne Modsetning minder om de to forskellige Definitioner paa Identitet — som størst mulig Lighed eller som mindst mulig Forskel. I det sidste Arbejde, der foreligger fra ZEUTHENS Haand, udtaler han (*Hvorledes Matematiken i Tiden fra Platon til Euklid blev rational Videnskab*. Vid. Selsk. Skr. 1917, p. 80), at Anvendeligheden af Euklid's geometriske System beror paa, at de empiriske Linier har de i Postulaterne angivne Egenskaber, hvad Euklid forudsætter, eller om man vil, den afhænger af, *hvorvidt* de har den. Ved dette »hvorvidt« hentydes sikkert til den Opfattelse, som HJELMSLEV har gjort gældende, og ifølge hvilken der ikke behøves ideale Definitioner som de euklidiske, men at man kan gaa ud fra Linier og Figurer, som kan tegnes.

vejebragt et Enhedssynspunkt, ligesom naar ellers højst forskellige Ting betragtes ene og alene under Synspunktet Tyngde. Ligetil Spektralanalysens Fremkomst betragtede man i Henhold til Newtons Fysik Kloderne i Verdensrummet væsentlig under Tyngdens Synspunkt. Det er ved at anlægge et rent kvantitativt Synspunkt — et Synspunkt, der igen kun bliver muligt ved, at man holder sig til visse bestemte Egenskaber — at der kan skaffes Identitet tilveje mellem ellers højst uensartede Emner. Ligesom i de beskrivende Videnskaber Kvalitet kan reduceres til Identitet formedelst Slægts- og Artsbegreber, saaledes kan i de eksakte Videnskaber Kvalitet reduceres til Identitet formedelst Kvantitet.¹ Platon har givet dybsindige Antydninger i begge Retninger; hvad det sidste Punkt angaar, optog Galilei paa genial Maade hans Tanke.

I græsk Tænken blev der ofte øvet en Art Kultus overfor det »Ene«, Indbegrebet af de rene Identiteter. Det fremtræder hos Parmenides og Platon og naar sit Højdepunkt i Nyplatonismen. For den nyere Tids Tænkning er Identitet ikke Genstand for Kontemplation, men er et stort Tanke-middel, saaledes som det træffende er udtrykt i, hvad jeg ovenfor har kaldt Leibniz's eksperimentale Definition af Identitet. Og ikke mindre væsentligt er det, at vi gaar et Skridt længere tilbage og spørger, fra hvilket Synspunkt Identiteterne gælder. Vi gaar dog derfor ikke glip af en Ideverden. Tværtimod, de Synspunkter, ud fra hvilke Identiteter bliver mulige, er for os den sande Ideverden, og det er en Betragtning, Erkendelsesteorien afgiver til Drøftelsen af Tilværelsesproblemet (det kosmologiske Problem), at den Kendsgerning, at der gives saadanne Synspunkter, ved hvilke den strengeste Erkendelse, Mennesker kan op-

¹ Smlgn. *Den menneskelige Tanke*, p. 177—180.

naa, er mulig, nødvendigvis maa blive af stor Betydning for en sidste, afrundende Verdensanskuelse. —

For det Tredie gør netop Dannelsen af de kvalitative Identitetsrækker, at Relationerne træder skarpere frem, end Tilfældet er før Udrensningen. I de nævnte Rækker er hvert Led udelukkende bestemt ved sin Plads i Forhold til de andre Led. Et Øjeblik faar, ganske bortset fra sit Indhold, en individuel Karakter ved at følge efter visse Øjeblikke og gaa forud for visse andre Øjeblikke. Øjeblikkene tjener gensidig til Udmaaling af hverandres Individualitet. Det samme gælder Tallet: hvert Tal i Rækken er en Individualitet, netop idet det udtrykker et bestemt Forhold til andre Tal. Allerede Malebranche bemærker, at de hele Tal er Forhold, ligesaavel som Brøker er det, skønt man ikke altid lægger Mærke til det, fordi hele Tal kan udtrykkes ved et enkelt Tegn. Som Gauss senere har udtalt: »Ethvert reelt helt Tal repræsenterer Relationen af et vilkaarlig valgt Begyndelsesled til et bestemt Tal i Rækken«.¹ Den Kultus af visse Tal, der er saa hyppig i Følkereligioner, blev kun mulig ved, at man tog Tal ud af den Række, i hvilken de ene har deres Individualitet. — Hvad der gælder for Øjeblikke og Tal, gælder analogt for Grader og Steder. Dette behøver i denne Sammenhæng ingen nærmere Paavisning. For Stedets (Rummets) Vedkommende vil en anden, speciellere Sammenhæng give Anledning til at

¹ MALEBRANCHE: *Recherche de la vérité*. VI, 1, 5. — GAUSS citeret hos CASSIRER: *Substanz und Funktionsbegriff*. p. 72. — Dette henægtes dog udtrykkelig af BERTRAND RUSSELL (*Introduction to Mathematical Philosophy*, p. 64), for hvem Tallet m ikke er nogen Relation; anderledes forholder det sig med $+m$ og $\div m$. Et Tal er for Russel's platoniserende Opfattelse en Eksistens i og for sig, bortset fra de Relationer, i hvilke det ses. Derfor skelner Russel ogsaa bestemt mellem $\frac{m}{1}$, der er en Relation, og selve m .

komme tilbage til Spørgsmaalet. Af Interesse er dog netop her Poincaré's Bemærkning¹, at Rummets Relativitet og dets Ensartethed er en og samme Sag. —

γ. Til de formale Kategorier har vi foruden Identitet og Analogi ogsaa regnet Negation og Rationalitet. Heller ikke for deres Vedkommende behøves nogen udførlig Paa-visning af, at Relation stadig ligger til Grund. — Ethvert Nej forudsætter et (muligt eller virkeligt) Ja. En Negation er rent logisk Tegn paa en Vej, der ikke kan befares, og forudsætter altsaa Forsøg paa at gaa en saadan Vej. Eller den forudsætter en Sammenligning mellem to Anskuelsesbilleder, af hvilke det ene har Elementer, der savnes i det andet. Matematisk kan Negation betyde Opfordring til Rækkedannelse i modsat Retning af den tidligere. — Rationalitet betyder i sig selv en Relation, et Forhold mellem Præmisses og Konklusion. Og saa langt som Fordringen om Begrundelse gaar, saa langt maa der spørges om Forudsætningerne for vore Domme. En ubetinget Nødvendighed gives ikke. Nødvendighed udtrykker kun Forholdet mellem Grund og Følge, et Forhold, der stadig maa komme igen, saa længe der tænkes, hvad enten det er muligt at finde det i det enkelte Tilfælde eller ikke. Ligesom vi ved Klassifikationen stødte paa Analogibegrebet, idet vi, hvor Artsbegreber ikke mere kan findes, standser ved Analogier mellem de enkelte, individuelle Emner (forsaavidt saadanne Analogier overhovedet endnu kan findes), saaledes stanser vi, hvad Bevisførelsen angaar, ved den saakaldte Analogislutning. Aristoteles har træffende kaldt den Slutning ud fra et Eksempel. Fra Forholdene indenfor et Emne føres vi til at formode tilsvarende Forhold indenfor et andet Emne. Jo flere Eksempler vi herved har at gaa ud fra,

² *Science et Méthode*, p. 113.

des mere nærmer Analogislutningen sig til Induktion. Men den faar stedse kun (ligesom iøvrigt Induktionen) Betydning som Opdagelsesmetode, d. v. s. som Anledning til at opstille Sætninger, der derefter nærmere kan prøves; den kan aldrig blive Bevis. Derfor har man træffende kaldt den en god Tjener, men en slet Herre. At ogsaa Analogien stedse beror paa bestemte Forudsætninger, behøver ikke nærmere Paavisning.

c. Relationsbegrebet og de reale Kategorier.

α. Det Spørgsmaal rejser sig naturlig, om det er muligt at anvende de Rækker, som de formale Kategorier viser Muligheden af, paa Emner, der er os givne aldeles bortset fra vore egne Konstruktioner, og det vil igen sige, om der af saadanne Emner kan dannes Rækker, der i en eller anden Grad eller paa en eller anden Maade svarer til hine formale Rækker og derved kan faa Del i den Nødvendighed, som udmærker disse, altsaa om en Rationalisering af givne Emner er mulig. Forholdet mellem Grund og Følge er nu engang Forbilledet for al Nødvendighed.

Dette Spørgsmaal giver Anledning til en Drøftelse af de reale Kategorier, nemlig Kausalitet, Totalitet og Udvikling, som jeg har fremstillet i »Den menneskelige Tanke« p. 207—237, og her kun vender tilbage til for at se, hvilken Rolle Relationsbegrebet paa deres Omraade spiller.

De reale Kategorier har historisk ikke ventet paa de formale. Snarere er det dem, der har givet Stødet til Udformning af disse. Videnskabens Udvikling ud af det praktiske Liv og den sunde Menneskeforstand fremtræder her slaaende. De reale Kategorier, særlig Aarsagsbegrebet, har deres faktiske Udspring i den Trang til Orientering i Tilværelsen, som er en Livsbetingelse for Dyr og for Menne-

sker. Tankens Udvikling af Tvivlen viser sig her slaaende. Naar Skuffelse, Modstand eller Modsigelse gør Ende paa den uvilkaarlige Tillid til alle opdukkende Fornemmelser og Forestillinger, er der ingen anden Vej at gaa end den, at søge nye Fornemmelser og Forestillinger, som kan frembyde en fastere Sammenhæng end den, der blev brudt, og som kan gøre tryk Videreførelse af Livet mulig. Men dette vil sige, at Relationernes Kreds udvides, indtil de forskellige Emner viser sig at staa i faste, uundgaaelige Sammenhængsforhold til hverandre. Det er Kausalitet eller lovmæssig Sammenhæng, der ligger til Grund ved al Overbevisning om Realitet, som er mulig, efterat den uvilkaarlige Tillid til den umiddelbart givne Sammenhæng er brudt. Dette praktiske Virkelighedskriterium uddybes og præciseres i Videnskaben gennem nærmere Prøvelse og Bestemmelse af de Relationer, som betinger Sammenhængen mellem Emnerne. Ud over alle Relationer kommer Tanken ikke. Om Virkeligheden af Noget, der slet ikke skulde staa i nogen Relation, kan ingen begrundet Overbevisning være mulig. Virkelighed og Relation hører nu engang sammen. Enhver Konstatering af, at noget er virkeligt, bestaar i Paa-visningen af en fast Relation mellem dette Noget og den Kreds af Emner, der hidtil staaer som virkelige gennem indbyrdes fast Sammenhæng; Tankens ene Passerben staaer i denne Kreds, og med det andet Passerben udmaales Forholdet mellem denne Kreds og det, om hvis Virkelighed der spørges. Rejses der Tvivl om den Virkelighed, til hvilken man hidtil holdt sig, maa ogsaa det første Passerben flyttes, og saaledes fremdeles. Der vil stadig blive Brug for begge Passerben ved Virkelighedserkendelse. Nødes man til at staa paa det ene, uden at kunne finde sikker Plads til

det andet, er man i en Tilstand af Tvivl, Forventning eller Længsel.¹

Paa Grund af den nøje Forbindelse, der er mellem Kausalitet og Virkelighedskriterium, og som viser sig i, at vi kun har begrundet Overbevisning om Virkelighed, hvor vi kan forbinde Emner som Aarsag og Virkning, var det et revolutionært Skridt, Hume gjorde ved at betvivle Retten til at anvende Aarsagsbegrebet. Han rokkede baade ved den videnskabelige Erkendelse af Tilværelsen og ved det praktiske Virkelighedskriterium. Men hans Kritik hvilede paa den Forudsætning, at Aarsag og Virkning var to helt forskellige Ting, — Led i en kaotisk Forskelsrække. Her mangler netop den faste Sammenhæng, da man kan stille Leddene i en saadan Række i en hvilkensomhelst Orden. Nu er det en Kendsgerning, at vi dog undertiden staar overfor Rækker, hvis Led ikke kan byttes om, og det var i denne Kendsgerning, Kant tog sit Udgangspunkt som Grundlag paa én Gang for Aarsagssætningen og for Virkelighedsbegrebet. Og Videnskabens Historie viser, hvorledes det udvortes Forhold mellem Aarsag og Virkning paa mange Omraader under Undersøgelsens Gang mere og mere giver Plads for et Kontinuitetsforhold mellem de Emner,

¹ Thomas af Aqvino forsøgte at befri det teologiske Gudsbegreb fra al Relation ved at hævde, at Verden vel staar i Relation til Gud, men Gud ikke til Verden. (Smlgn. herom min *Religionsfilosofi* § 22). Thomas sluttede sig her til Mystiken, særlig til Hugo a St. Victore, der igen er paa-virket af Nyplatonismen. Ud fra denne Tankegang har en moderne katolsk Teolog kritiseret Spinoza, fordi han ikke har vovet at gøre det Skridt at antage, at der til Verdens Afhængighed af Gud ikke svarer nogen Afhængighed for Gud af Verden. (DUNIN-BORKOVSKI: *Der junge Spinoza*, p. 352). Men en Relation forudsætter nu altid to Led, og hvorledes man end stiller sig til Spinoza's Gudsbegreb, maa man anerkende den Konsekvens, med hvilken han fastholder Relationsbegrebet paa dette Punkt. Smlgn. min Afhandling *Spinoza's Ethica*, p. 26; 32—35; men ogsaa p. 96 f).

der staar i Kausalitetsforhold til hverandre, og dette igen maaske for et Rationalitetsforhold, idet senere Led i Begivenhedernes Række kan udledes af Loven for de foregaaende Leds Rækkefølge.

Om de Rækker, der kan dannes paa denne Maade, end bliver nok saa kontinuerlige og rationelle, bliver Virkelighedsbegrebet dog ved at staa som et Ideal, der aldrig fuldt ud kan belægges med Iagttagelse. Der vil stadig kunne findes nye Mellemlid, og der vil kunne opdukke nye Emner, hvis kontinuerlige og rationelle Forhold til de tidligere bliver at paavise. Virkelighed betyder stadig en Relation til hidtil dannede kontinuerlige og rationelle Rækker. Og der kan aldrig gives nogen Garanti imod, at disse Rækker ikke maa erstattes ved helt andre Rækker, eller for at blive ved et ovenfor brugt Billede, at begge Passerben maa flyttes.

Herbert Bradley har med Rette benyttet Erfaringsbegrebet ved Tilværelsens for os uafsluttelige Karakteristik. Erfaring er for Bradley Maalestok for Realitet, men da Erfaring stadig vindes ved Paavisning af Relationer, og nye Relationer stedse kan gøre sig gældende, er en fuldstændig Fyldestgørelse af hin Maalestoks Krav umulig. Afsluttet Harmoni og Relation er uforenelige Begreber. Bradley er paa én Gang overbevist om, at vi altid tænker i Relationer, og at en fuldstændig Løsning af Virkelighedsproblemet er umulig ud fra Relationsbegrebet (the relational point of view).¹

Løsningen kan, deri beholder Bradley Ret, aldrig naas fuldt ud. Men Erkendelsesarbejdet gaar stadig ud paa at finde nye Relationer og søge at bringe dem i Sammenhæng med tidligere fundne Relationer, maaske bruge dem til Be-

¹ *Appearance and Reality*¹, p. 171 (When thought begins to be more than relational, it ceases to be mere thinking); cfr. p. 445; 519.

rigtigelse af disse. Uden her at komme ind paa, hvad der hører under det kosmologiske Problem, maa det hævdes, at Erkendelsesarbejdet selv er en Virkelighed, et Led i den store Virkelighed, som maaske er langt mere omfattende, end hvad noget Tankearbejde kan omspænde. Og naar den Del af Virkeligheden, Erkendelsesarbejdet udgør, aldrig kan afsluttes, kunde man maaske deraf uddrage den Formodning, at Tilværelsen idethele ikke er færdig eller kan blive færdig. En saadan Formodning¹ forudsætter ganske vist, at Tidens Form gælder for Tilværelsen, ikke blot for vore Tanker, skønt der til alle Tider, ogsaa nu, er Forskere, der ikke antager dette. Hvad Bradley angaar, nægter han bestemt, at Tanken er en Del af Realiteten: The process which moves within Reality, is not Reality itself. Philosophy is itself but appearance.²

Bradley's dybsindige Hovedværk er Kosmologi (»Metafysik«), ikke egentlig Erkendelsesteori. Han stiller Realitet i Modsætning til Sandhed: naar Sandheden bliver fuldkommen, hører den op at være Sandhed, ti saa træder Realiteten i sin Renhed ind. Af dette Standpunkt følger, at skønt han lægger saa stor Vægt paa Relationsbegrebet, at han definerer det at tænke ved at finde Relationer, saa opfatter han dog Tankens Søgen efter Relationer som en Ufuldkommenhed, fordi Afslutning og Totalitet derved udelukkes. Og hermed hænger det igen sammen, at han misken- der Betydningen af de Relationer, med hvilke de specielle Videnskaber hver paa sit Omraade arbejder. Han har klart set Relationsbegrebets Betydning som Grundlag og Maale-

¹ En saadan Formodning udtalte jeg allerede i mit Universitetsprogram af 1902 (*Filosofiske Problemer*) p. 61 og kort efter i Foredrag i Amerika (Mindre Arbejder. Tredie Række: *En filosofisk Bekendelse*, p. 26 f.).

² *Appearance and Reality*¹, p. 448; 454.

stok for al Søgen efter Sandhed. Men hans eget System er i Grunden et krystalliseret Sandhedsideal, et Forsøg paa at tænke Erfaringen som fuldstændig (*experience entire, containing all elements in harmony. p. 172*), — et Forsøg, der umulig kan gennemføres, netop naar man som Bradley opfatter Tænkningen som relationel.¹ —

Paavisning af kontinuerlige Emnerækker med uombyttelige Led er endnu ikke Videnskabens højeste Ideal. Den raader vel foreløbig Bod paa det udvortes Forhold mellem, hvad man kalder Aarsag, og hvad man kalder Virkning, som fremkaldte Hume's Skepsis; men den gør ikke fuldstændig Ende derpaa. Et Skridt videre fører Paavisningen af tvesidig Ækvivalens mellem forskellige Emner. Der kan da være Mulighed for baade at udlede det ene Emne af det andet og dette andet af det første. Hvor Ækvivalensforholdet formuleres som en Ligning, fremtræder dette tydelig. Det er (i Teorien) ligegyldigt, fra hvilken Side af Lighedstegnet man begynder, og den kvalitative Forskel, saavel som Tidsforskellen mellem de to Emner har da ikke længere nogen Betydning; et absolut Identitetsforhold er naaet. Kvaliteterne (til hvilke ogsaa Tiden, Successionen kan regnes) staar da som blotte »Antropomorfismer«, subjektive Emner, som den strenge Videnskab ikke bryder sig om. Man gaar her et Skridt videre end den mekaniske Naturopfattelse, der ogsaa saa bort fra Kvaliteter i snevrere Forstand, men endnu anerkendte Tiden som objektiv Form, idet den saa Bevægelse i Rummet som

¹ I samme Retning som den her givne Kritik af Bradley gaar HALDANE'S kritiske Bemærkninger (*The Reign of Relativity*, 1921, p. 203—211) overfor denne Tænker, han i andre Henseender staar saa nær. Haldane's Værk kom mig først i Hænde, efterat nærværende Afhandling var fuldendt.

det Eneste, der eksisterede, skønt det blev »forfalsket« ved Menneskenes subjektive Opfattelse.¹ Det er et betydningsfuldt og paradokt Skridt, der gaas videre, naar man antager, at Tiden kan vendes om, saa at Begivenhedernes Rækkefølge tilsidst er ligegyldig.

I Modsætning til en saadan Opfattelse, der ofte hævdes fra matematisk og naturvidenskabelig Side, og som i filosofisk Form er gennemført af Marburgerskolen, maa det hævdes, at den Verden af rene Ligninger, i hvilken streng Videnskab ender, eller som den i hvert Tilfælde stiler hen imod, ikke mister sin Betydning, fordi det stadig fastholdes, at et Forhold mellem før og efter aldrig fuldstændig kan gaa op i et Forhold af ren Identitet. Fordi der er tvesidigt Ækvivalensforhold mellem to kvalitativt forskellige Emner (som Varme og Bevægelse), er det dog ikke ligegyldigt, hvilket Emne der kommer først, og hvilket der følger efter. Der sker noget forskelligt i de to Tilfælde, hvilket tydelig vil vise sig, naar Rækken føres videre gennem nye Led: selv om der er Ækvivalensforhold mellem A og B, vil der fra B kunne være en Overgang mulig til C, som ikke vilde være mulig fra A. Desuden foregaar (hvad Carnot's Sætning viser med Hensyn til Forholdet mellem Varme og Bevægelse) Overgangen faktisk ikke lige let i begge Retninger. Men trods Alt har hin strengt matematiske Afslutning af Naturerkendelsen sin store Betydning derved, at der til det rent tidløse, logisk-matematiske Forhold mellem Ligningernes Led svarer den tidslige Over-

¹ THOMAS HOBBS, der dels ad sin egen Vej, dels under personlig Paavirkning af Galilei, blev en af de første Forkæmpere for strengt mekanisk Naturopfattelse, udtrykker i sin poetiske Selvbiografi sin vundne Indsigt (Bevægelse som det Eneste) saaledes:

Et mihi visa quidem est toto res unica Mundo
Vera, licet multis *falsificata* modis.

gang mellem kvalitativt forskellige Emner i vor Oplevelse. Det er gennem Analogi, at den logisk-matematiske Erkendelse faar sin uvurderlige Betydning. I Ligningerne kan den kyndige aflæse Fænomenernes Forløb, ligesom Musikeren i Partituret kan aflæse Tonernes Løb.

Denne Opfattelse antydedes allerede af Kant i hans Lære om, at der mellem Grund og Følge paa den ene Side, Aarsag og Virkning paa den anden Side, kun bestod et Analogiforhold, ikke et Identitetsforhold. Den er senere især paa betydningsfuld Maade gjort gældende af CLERK MAXWELL (i andet Bind af hans »Scientific Papers«). I mit Universitetsprogram 1902 (»Filosofiske Problemer«) og i »Den menneskelige Tanke« (1910) har jeg fremsat den samme Opfattelse, som jeg i »Totalitet som Kategori« (1917) har udviklet nærmere i Polemik mod Marburgerskolen.

At Forholdet mellem en Række af Ligninger og en Række af kvalitative Forandringer ikke er et logisk Identitetsforhold, ses deraf, at man af den rene Logik og Matematik aldrig vilde kunne udlede, at der gives en tidslig Verden med kvalitative Forskelle. Det gaar med hin Ligningernes Verden som med Platon's Ideverden (der i Grunden fremtræder her i ny Skikkelse): man kan maaske stige op til den, men Stigen falder bort, saa snart man er kommen derop. Og dertil kommer endnu, at et afsluttende Bevis for de absolute Identitetsrækkers reale Gyldighed ikke kan gives, da der stedse er Mulighed for nye Relationer, hvis Analogier med de fundne Identitetsrækker først skal godtgøres. Atter her viser det sig, at Relationsbegrebet gør Sandhed og Virkelighed til Idealer, der kun under stadigt Arbejde tilnærmelsesvis kan naas.

ÉMILE MEYERSON har i sine erkendelsesteoretiske Værker lagt meget stor Vægt paa Forskellen mellem Erkendelse af

et lovmæssigt Forhold mellem Emner og en rationel Forklaring af et saadant Forhold. Især i det nylig udkomne store og dybtgaaende Værk »De l'Explication dans les Sciences« (1921) søger han at belyse denne Forskel gennem en Rigdom af Eksempler fra Naturvidenskaben og dens Historie, en Rigdom, som enhver, der beskæftiger sig med Erkendelsesteori, maa misunde ham. For mit Vedkommende er jeg i Hovedpunktet enig med ham, skønt min Terminologi er en noget anden end hans. Jeg har allerede i det Afsnit i min Psykologi, der handler om Overgangen fra Psykologi til Erkendelsesteori, hævdet, at Videnskaben ikke bliver, og ikke kan blive staaende ved den blotte Konstatering af en uundgaaelig og uombyttelig Rækkefølge af to Emner, men at Opgaven, efterat en saadan Rækkefølge (og dermed en »Lov« i Ordets populære Betydning) er paavist, bliver den at finde en kontinuerlig Overgang fra det ene Led i Aarsagsforholdet til det andet, saa at det, vi kalder Virkningen, kan komme til at staa som en Fortsættelse af det, vi kalder Aarsagen, en Fortsættelse, der danner en Analogi til den Maade, paa hvilken i en Slutning Konklusionen »følger« af Præmisserne. Det er det store Ideal, det 17. Aarhundredes Tænkere opstillede, naar de krævede, at der ikke maatte være mere i Virkningen, end der var i Aarsagen. Den Kontinuitet, der findes, naar dette Ideal til en vis Grad naas, er, saavidt jeg forstaar, det, som Meyerson kalder Rationalitet, og som naas ved »Forklaring«. I et meget lærerigt Eksempel viser han (I p. 315), hvorledes Videnskaben ikke bliver staaende ved at paavise et lovmæssigt Forhold mellem visse optiske Fænomener og et Stofs kemiske Struktur, men at man søger at finde en sammenhængende Proces, der begynder med Lysets Indvirkning, som er en vis Art af Bevægelse,

og fortsættes gennem de Bevægelser, som denne Indvirkning fremkalder i Molekulernes Indre, og som saa igen fremkalder visse Bevægelser i de Sanseorganer, der paa-virkes af vedkommende Stof. Det er ifølge dette Skema en kontinuerlig Række af Bevægelser, der søges konstaterede. Men forsaavidt det er muligt at gennemføre dette Skema (og Meyerson fremhæver meget stærkt Vanskelighederne derved), saa lader det sig kun gøre gennem Paaavisning af en Række af Love (for Lysets Refleksion, for Molekulers indre Bygning o. s. v.), og jeg ser ikke, hvilken Modsætning, der saa tilsidst bliver mellem »Lovmæssighed« (légalité) og »Rationalitet«. Meyerson ser da ogsaa selv klart, at enhver Loverkendelse, ofte ubevidst for Opdageren, forudsætter et indre Baand mellem de Emner, der knyttes sammen i Kraft af Loven (II p. 289), og han indrømmer (II p. 337), at Legalitet og Rationalitet i Virkeligheden er saa nøje (inextricablement) forbundne, at det kun er ved Eftertanke over Videnskabens Grundlag, at man kan holde de to Principer ude fra hinanden. For mit Vedkommende antager jeg ikke to Principer her; det er et og samme Princip, der gennemføres med stigende Nøjagtighed og Konsekvens.

Jeg tror derfor heller ikke, at Meyerson har ganske Ret i sin Kritik af Comte, naar han formulerer denne Kritik saaledes, at Comte vel anerkender Lovmæssighed, men ikke Rationalitet som Videnskabens Opgave. Comte selv udtaler bestemt (i Discours sur l'esprit positif, p. 20—21), at Videnskabens Opgave baade er Forklaring og Forudseen, og at den »ved sine systematiske Spekulationer imødekommer vor Forstands uvilkaarlige Enhedstrang ved at gennemføre vore forskellige Begrebers Kontinuitet og Ensartethed«. En anden Sag er det, at han ikke mente, at der var Ud-

sigt til Virkeliggørelse af dette Ideal, dels fordi de faktiske Diskontinuiteter forekom ham uovervindelige, dels fordi han vilde være Religionsstifter og gøre den hidtil (o: til 1830) vundne Videnskabs Resultater til den nye Religions Dogmer. Kritiken af Comte maa efter min Opfattelse formuleres saaledes: han krævede en Afslutning af Loverkendelsen og saa ikke Muligheden af at gennemføre den i endnu speciellere Former og Grader, end det hidtil var gjort. —

Der er endnu et Punkt, i hvilket jeg ikke er enig med den udmærkede franske Tænkter, af hvis Værker jeg har lært saa meget. Jeg tror ikke, at Videnskabens sidste Maal er Opstilling af almindelige Sætninger, formulerede saa eksakt som muligt. Der er endnu et Arbejde at gøre, nemlig at benytte de almindelige Sætninger, de rationelle Synspunkter til Forstaaelse af de individuelle Eksistenser, der kun bestaar formedelst et Sammenspil, en Samfoldighed af Lovmæssigheder. Aristoteles havde Uret i, at det Individuelle ikke kunde være Genstand for Videnskab. Snarere forholder Sagen sig saaledes, at det uhyre Arbejde, Videnskaben gør for at finde Lovmæssighed og Rationalitet, selv igen er Betingelse for at vinde Forstaaelse af de individuelle Helheder, som er det faktisk Eksisterende. Først ved ikke at glemme denne Opgave aabnes Blikket for Videnskabens store, uendelige Maal.

β. Dette minder om, at foruden Kausalitet maa ogsaa Totalitet og Udvikling regnes til de reale Kategorier — netop i Kraft af Relationsbegrebet. Thi de fundne rationelle Synspunkter maa forbindes indbyrdes og stilles derved i bestemte Relationer til hverandre, og gennem Arbejdet herpaa finder Tanken nye Totaliteter, hvor der forhen kun syntes at foreligge sporadiske Iagttagelser. Men enhver

saadan Totalitet staar i Forhold til Emner og Elementer udenfor sig, og der stilles derfor — i Kraft af Relationsbegrebet — stedse nye Opgaver. Naar derimod givne Emner umiddelbart optræder som Helheder, bliver Opgaven ikke syntetisk, men analytisk; det gælder at finde den Sammenhæng, det Sømmenspil, der gør saadanne Helheder mulige. Hvad man kalder »Ting«, umiddelbart givne Helheder, forstaas kun gennem deres Egenskaber, og Egenskaberne betegner lige saa mange Relationer til andre »Ting«. Molekuler, Atomer og Elektroner er stadig »Ting«, Helheder, der kun kendes og forstaas gennem deres Relationer.¹

Udviklingsbegrebet kommer naturlig frem, naar man lægger Vægt paa, at Kausalitet betyder kontinuerlig Proces; der kan da her skelnes forskellige Stadier, indtil en vis Afslutning foreligger, og forsøges en Karakteristik af disse forskellige Stadier. Men dernæst hænger Udviklingsbegrebet nøje sammen med Totalitetsbegrebet, idet enhver Helhed har sin Historie. — Hvad der i det enkelte Tilfælde kaldes en Helhed eller et Udviklingsstadium, vil bero paa Synspunktet. Hvad der for én Betragtning staar som Helhed, staar maaske for en anden Betragtning som en Del; hvad der for én Betragtning staar som et Udviklingsstadium, staar maaske for en anden Betragtning som et Opløsningsstadium. En nærmere Indgaaen paa de her opstigende Spørgsmaal vilde høre ind under Drøftelsen af Relationen Subjekt—Objekt, eller ogsaa under Drøftelsen af Relationsbegrebet paa Værdibegrebernes Omraade og maa opsættes til senere Afsnit. —

Karneades har faaet Ret. Vi kender kun Virkeligheden

¹ En nærmere Udredning af det her Antydede er given i min Afhandling *Totalitet som Kategori*.

gennem de faste og mere eller mindre gennemskuelige Relationer mellem de Emner, Iagttagelsen frembyder. Den moderne Videnskabs Fremskridt i Forhold til de gamle Akademikere og Skeptikere beror paa den Nøjagtighed, hvormed de enkelte Relationer bestemmes, paa det stigende Antal Relationer, der paavises, og paa det S sammenspil af disse Relationer, der opdages. Derved er Virkelighedsbegrebet Skridt for Skridt blevet udviklet og udvidet. Akademikerne saa ikke de Udviklingsmuligheder, Relationsbegrebet frembød. De kunde ikke se med Humor paa Erkendelsens Ufuldkommenheder, fordi de ikke saa Betydningen af fremskridende Anvendelse af Relationsbegrebet. En særegen Form for Humor er derimod i nyere Tid bleven mulig, idet Erkendelsens store Ideal holdes fast uden Overvurdering af hvert Skridt, der gøres.¹

Men dertil kommer endnu, at bag Akademikernes skeptiske Holdning laa i Grunden stedse det populære Virkelighedsbegreb, ifølge hvilket Virkeligheden en Gang for alle staar fast som en absolut Tingenes Orden, med hvilken vore Tanker maa stemme, for at vor Erkendelse kan blive sand. Det er en umulig Relation, der her antages. Virkeligheden kan ikke selv være Led i en Relation; det vilde jo netop forudsætte, at vi allerede kendte den. Virkelighed beror derimod selv paa, eller kundgør sig i Relationerne mellem vore Iagttagelser. Vor Tanke kan ikke sætte sit ene Passerben paa sig selv og det andet paa noget, der endnu slet ikke er tilgængeligt for den. Sandhed er ikke Afsløring, men Frembringende, vindes kun gennem stadigt Arbejde.

¹ Smlgn. *Den store Humor*. Kap. 6 (Forstaaelse og Humor) og Kap. 9 § 54 (Humor og kritisk Realisme).

d. Relationen Subjekt—Objekt.

α. Indledning. — De hidtil omtalte Relationer bestaar mellem Emner indbyrdes og udtrykker fra forskellige Sider den Kendsgerning, at den menneskelige Tanke arbejder ved at stille et Emne i Forhold til andre Emner og ad den Vej finder den Forstaaelse, den kan vinde. Det gælder tilsidst om at føre alle Emner tilbage til visse Grundemner, der foreløbig staar fast, selv om en senere Tids Forsken maaske søger at naa længere tilbage. Som ERNST MACH (*Erhaltung der Arbeit*. 1872) har udtrykt det: at man netop standser ved visse bestemte Emner, kan kun forklares historisk. Han anfører et stort Eksempel (S. 32): »Naar vi nu til Dags tror, at mekaniske Kendsgerninger er forstaaeligere end andre Kendsgerninger, . . . er det en Illusion. Det beror derpaa, at Mekanikens Historie er ældre og rigere end Fysikens, og at vi i længere Tid har staaet paa en fortrolig Fod med mekaniske Kendsgerninger. Hvem tør paastaa, at elektriske og termiske Fænomener ikke en Gang vil staa for os paa samme Vis, naar vi har lært deres simpleste Regler at kende og er blevne fortrolige med dem? . . . En Grundkendsgerning er aldrig forstaaeligere end en anden«. — At Grundkendsgerningernes (eller, som jeg kalder dem, Grundemnernes) Plads i vor Erkendelse kun kan forklares historisk, vil sige, at det er gennem Videnskabens Historie, vi kan komme til at forstaa, hvorfor man til given Tid netop maatte stanse ved visse bestemte Kendsgerninger og finde fuld Forklaring ved at føre andre Kendsgerninger tilbage til dem. Mach har i den anførte Udtalelse forudsagt, hvad der virkelig er sket. I det tyvende Aarhundrede betragter Naturvidenskaben ikke mere Inerti, Tyngde og Energibestaaen som Grundkendsgerninger. Den stiller sig i hvert Tilfælde den Opgave at føre dem tilbage

til andre Kendsgerninger. — I Filosofien har man ofte villet slaa sig til Ro ved et vist Antal Grundbegreber (Kategorier), og selv Kant mente her at være naaet til Enden. Men det viser sig, at de Grundbegreber, Erkendelsen benytter under sit Arbejde ligesaa lidt som Naturvidenskabens Grundkendsgerninger er de samme til alle Tider, selv om de vel nok frembyder en vis gennemgaaende Type gennem Tiderne.

Det er forstaaeligt, at Forskerne midt i deres energiske Arbejde ikke samtidig altid har den historisk betingede Karakter af de Grænser, til hvilke de naar, klart for Bevidstheden. Meyerson udtrykker dette saaledes: Videnskaben er ontologisk, kun at den sætter en anden Ontologi i Stedet for den sunde Menneskeforstands, hvad enten nu den nye Ontologi fremtræder som Atomistik, som Energetik eller som ren Matematik.¹ — Det er dog ikke nødvendigt, at naiv Ontologi stedse skal karakterisere videnskabeligt Arbejde. For det første opløser, som Meyerson selv viser², Videnskaben selv den Ontologi, der foreløbig syntes nødvendig. For det andet maa jo dog naturlig det Spørgsmaal dukke op, selv for den mest begejstrede Forsker, med hvilken Ret han nu mener at have naaet »Tingen i sig selv«; det er ikke noget fremmed, udenfor Videnskaben selv liggende Spørgsmaal; derom vidner selve Videnskabens Historie tilstrækkelig. Og for det Tredie maa det Spørgsmaal uundgaaelig komme frem, hvorledes man ud fra den Ontologi, man er naaet til, tilbagegaaende kan udlede den

¹ La science de nos jours est saturée d'ontologie, et les savants, en dépit de ce qu'ils affirment expressément eux-mêmes, font de la métaphysique comme ont fait, de tout temps, leurs devanciers. *De l'Explication dans les Sciences*. II, p. 174.

² La science, en menant ses explications jusqu'au bout, finit par détruire cette ontologie qui, d'abord, paraissait lui être indispensable. I, p. 50.

Verden af Kvaliteter og Successioner, fra hvilken man steg op til, hvad man mente at have naaet som den absolute Tingenes Orden. Dette Spørgsmaal har samme Berettigelse nu, som det i Oldtiden havde overfor Platon og Demokritos. —

Men foruden de objektive Relationer, gennem hvilke Emner belyses og bestemmes i Forhold til hverandre, gør der sig stadig, skønt mere skjult, en Relation gældende mellem det erkendende Subjekt og de Emner, der er dets Objekter. Allerede de antike Skeptikere indsaa, at her forelaa en Grundrelation. (Se ovenfor p. 9). Alle objektive Relationer opfattes og gennemtænkes af et menneskeligt Subjekt og gælder, foreløbig, i Relation til det. Med en Forandring af dette Subjekt, dets Organisation og dets Kaar, maa ogsaa dets Erkendelse kunne blive en anden. Her, ligesom ved de objektive Grundemner, er der en historisk Opgave, den nemlig, at paavise, hvorfor Erkendelsesubjektet netop møder med visse Forudsætninger og stiller visse Spørgsmaal. Denne Opgave vedkommer den sammenlignende Psykologi og Videnskabens Historie. Her har vi kun at gøre med det almindelige Synspunkt: uden Subjekt intet Objekt.

Det omvendte Synspunkt gælder dog ogsaa: uden Objekt intet Subjekt. Vi har nemlig aldrig et rent Subjekt uden objektivt Indhold og uden Bestemthed og Betingethed ved dette Indhold, ligesaa lidt som vi nogensinde har et rent Objekt, men stedse (om ikke med fuld Bevidsthed) forudsætter en mulig Iagttager eller Tænkter. Begreberne Subjekt og Objekt er korrelative, ligesom Syntese og Relation, Kontinuitet og Diskontinuitet, Lighed og Forskel, o. s. v. — Enhver Fremstilling af en Verdens Tilblivelse, ligefra den mosaiske Skabelseshistorie til moderne kosmogoniske For-

søg, giver en Beskrivelse af, hvorledes det Hele vilde udfolde sig for en Tilskuer med visse Sanser og visse Forudsætninger. Det erkendende Subjekt, Tilskueren, Tænkeren, har selv en Historie, som er bestemt ved de Erfaringer, han har gjort, og den Maade, paa hvilken han har bearbejdet disse Erfaringer. Den moderne Erkendelsesteori er klar over, at der gennem videnskabeligt Arbejde kan udvikle sig en Subjektivitet med Evne og Trang til at se Emnerne i deres Relationer og med Forstaaelse af, hvorledes den selv er naaet til det Stade, fra hvilket den stiller sine Opgaver og fordrer Svar paa sine Spørgsmaal.¹ Man kan kalde en saadan Subjektivitet det erkendelsesteoretiske Subjekt. Heinrich Rickert, der klart har belyst dette Punkt, kalder træffende det erkendelsesteoretiske Subjekt et Grænsebegræb i Forhold til det psykologiske Subjekt.² At ingen Kategorilære kan være definitiv, følger netop af, at dette Grænsebegræb stedse kan og maa bestemmes paany, fordi det udvikler sig i Forhold til det objektive Indhold, der til hver Tid er tilstede. Verden forstaas ud fra Menneskets Natur og Stade, men Menneskets Natur og Stade forstaas igen ud fra Verdenslovene og Verdensudviklingen. Ud over dette Vekselspil kommer man ikke, selv om de to Synspunkter til forskellige Tider kan optræde med forskellig Vægt i den videnskabelige Diskussion.

Den Vægt, der lægges paa Relationen Subjekt—Objekt, fører ingenlunde til Subjektivisme, da der, som sagt, ikke gives noget rent Subjekt, som skulde kunne frembringe alt ud af sig selv. Der gives stedse kun et objektivt be-

¹ Om Vekselvirkningen mellem den psykologiske og den erkendelsesteoretiske Betragtningssmaade paa dette Punkt se *Den menneskelige Tanke*, p. 297—303.

² *Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*², p. 134—138; 308.

stemt S (et S_o), ligesom der stedse kun gives et subjektivt bestemt O (et O_s). At denne Relation ikke uden videre kommer til Bevidsthed, er en Følge af den uvilkaarlige Tillid, med hvilken vi fra først af møder enhver Sansning, enhver Erindring, enhver Fantasi, enhver Tanke. Derpaa grunder den Tanke sig, som Grækerne havde saa vanskeligt ved at komme fra, og som stadig spørger selv i klare Hjerner: hvad jeg erkender, maa dog i sig selv være Noget; var det Intet, var der heller ingen Erkendelse! — Der er jo heller ikke straks Grund til Tvivl om selve de Tankeformer, i hvilke vi drøfter vore Problemer. Og foreløbig tænker vi ikke paa, at vi selv er et Passerben, der staar paa et bestemt Sted, ud fra hvilket det andet Passerben kan anbringes forskellige Steder, men stedse i Relation til det første Passerben. Vi opdager ikke straks, at vi er et Forholdsled. Den antike Skepsis opdagede det. Og vi vil fremdrage nogle Eksempler paa, hvorledes man i nyere Tid mere og mere har faaet Øje for denne Relations Betydning for al vor Erkendelse. Hvilken særlig Rolle den subjektive Relation (som vi for Kortheds Skyld kan kalde den) spiller i det enkelte Tilfælde, kan naturligvis ikke paa Forhaand siges. Det er gennem Analyse af den fremskridende Erkendelse af Verden, at den Andel, Mennesket (Subjektet) har i denne Erkendelse, efterhaanden kan blive klar. Det er nogle Eksempler af den nyere Tids Naturvidenskabs og Erkendelsesteoris Historie, som nu skal fremdrages.

β. Omkring Kopernikanismen.¹ — En af de Grunde, paa hvilke Kopernikus byggede sin Hypotese, var det subjektive Relationsbegreb. Sansning kan, siger han, ikke

¹ I dette og det næste Afsnit bygger jeg paa min Fremstilling af den nyere Filosofis Historie.

umiddelbart sige os, hvad det er, der bevæger sig, — om det er den sansede Ting, eller det sansende Subjekt, eller maaske begge med forskellig Hastighed eller i forskellig Retning. Hvis nu Jorden bevægede sig, vilde de sansende Subjekter ogsaa bevæge sig, og der vilde ikke være nogen Grund til at tillægge Solen Bevægelse. Allerede et Aarhundrede før Kopernikus var en lignende Tankegang bleven gjort gældende af den dybsindige Tænkter Nicolaus Cusanus, som gjorde opmærksom paa, at hvor et Menneske saa tænkes at befinde sig, vil det mene at være i Centrum, ligegyldigt om det befinder sig et Sted paa Jorden eller paa Solen eller paa andre Stjerner. Man har derfor ikke Ret til at tale om et Midtpunkt i Verden, altsaa heller ikke Ret til at paastaa, at Jorden er dette Midtpunkt. Og deraf følger igen, at man ikke har Ret til at paastaa, at Jorden er i Hvile. Naar vi ikke mærker nogen Bevægelse, kan det jo komme af, at vi ikke har noget absolut hvilende Punkt, i Forhold til hvilket den kunde træde frem. Denne Tankegang er hos Cusanus Led af en hel Synsmaade, der indskærper alle Tankers Forholdsbestemthed (Relativitet), og denne Synsmaade begrundes igen ved, at al Erkendelse bliver til ved Forbindelse af en Flerhed af Emner, hvilken Forbindelse nødvendigvis bringer disse Emner i Forhold til hverandre og til gensidig Bestemmelse ved dette Forhold. Cusanus har i det hele en mærkelig Evne til at tænke ethvert Emne i dets bestemte Relationer. Han staar derved som Forløber for Kopernikus, der paaviste, hvilket nyt Verdensbillede der kunde blive Følgen af denne Synsmaade, og for Giordano Bruno, der ligesom Cusanus udleder Relationsbegrebet af vor Erkendelses Natur (del modo nostro de intendere). Vor Tanke arbejder stedse ved at bestemme et Emne ved et andet, ved at sætte Grænser og

ophæve Grænser — i Kraft af et og samme Princip. Saaledes bestemmes det ene Sted i Forhold til det andet, og Bevægelse i Forhold til et forudsat fast Punkt. Søger jeg et saadant Punkt paa Solen, vil en Bevægelse tage sig anderledes ud, end naar jeg søger det paa Jorden. Det gamle Verdensbillede forudsatte det, der netop skulde bevises, at Jorden var det ene faste Punkt, i Forhold til hvilket al Bevægelse skulde bestemmes for at være sand. Om Centrum, Pol, Zenith og Nadir kan vi kun tale absolut, naar vi antager Jorden for hvilende. Af særlig Interesse er det, at for Bruno følger Tidens Relativitet med Stedets og Bevægelsens. Aristoteles havde (*Physica* IV, 14) lært, at Begreberne Tid og Bevægelse hænger nøje sammen og gensidig maales ved hinanden, og for ham var Maalestokken given i Himmellegemernes regelmæssige Bevægelser. Hertil bemærker Bruno¹, at da en og samme Bevægelse maa tage sig forskellig ud fra de forskellige Kloder i Rummet, maa der være ligesaa mange forskellige Tider, som der er Stjerner! — Interessant hos Bruno er idethele den Maade, paa hvilken Relationsbegrebet fører ham til at kræve nye Iagttagelser og nye Forsøg, hvor man hidtil havde slaaet sig til Ro ved det umiddelbart Givne som indeholdende sin Forklaring i sig selv.

Hos Galilei indtræder den Vending, at der sondres skarpt mellem den matematiske og den sanselige Opfattelse. I den matematiske Erkendelse falder for Galilei Forskellen mellem guddommelig og menneskelig Tanke bort. Det er hans Platonstudier, der virker, naar han antager, at i Matematiken gælder Forskellen mellem selve Tilværelsen og vor Opfattelse ikke: her har menneskelig Erkendelse Del i den Nødvendighed, med hvilken Guddommen

¹ *Acrotismus*, Art. 38 (*Opera latina*. Ed. Fiorentino. I, p. 143—146).

tænker de Sandheder, der bærer Tilværelsens Sammenhæng; kun den Forskel bliver tilbage, at hvad Mennesker møjsommelig og successivt maa arbejde paa at forstaa, det træder for Guddommen frem i umiddelbar Skuen, og at den guddommelige Erkendelses Omfang langt overgaar den menneskelige. Kun for den matematiske (guddommelige) Opfattelse eksisterer der absolut Rum og absolut Bevægelse. For vor sanselige Opfattelse er al Bevægelse relativ, da vi efter Omstyrtelsen af det antike, begrænsede Verdensbillede ikke har noget absolut Ubevæget, i Forhold til hvilket Bevægelsen kan konstateres. Vor sanselige Opfattelse er betinget ved vort Standpunkt paa Jorden: »Tænk Jorden borte, saa eksisterer der ingen Solopgang eller Solnedgang, ingen Meridian, ingen Dag og ingen Nat!« Og her paa Jorden er det igen vor legemlige Organisme, der betinger de Egenskaber, vi — bortset fra de rent matematiske (*primi e reali accidenti*) — tillægger Tingene, altsaa alle de egentlige Sansekvaliteter (Farve, Lugt, Smag o. s. v.). Tag Legemet bort, saa falder ogsaa alle Sansekvaliteter bort, og saa vil vor Erkendelse kunne gaa helt i et med den guddommelige Erkendelse.

Den skarpe Modsætning mellem matematisk (guddommelig) Erkendelse, for hvilken der eksisterer absolut Rum og absolut Bevægelse, og den sanselige (menneskelige) Erkendelse er det saa meget des mærkeligere at finde hos Galilei, som hans Stordaad netop var den metodiske Samvirken af Deduktion og Induktion, af Matematik og Eksperiment. Men denne Modsætning fik stor Indflydelse i de følgende Aarhundreder, især da den støttedes ved Newton's store Autoritet.

Paa Grund af Sætningen om Bevægelsens Relativitet kunde rent formelt (matematisk) Himmelfænomenerne lige-

saa godt forklares ved, at Solen gik rundt om Jorden, som ved, at Jorden gik rundt om Solen. Og Tycho Brahe havde opstillet en Melleform mellem de to Hypoteser, ifølge hvilken Jorden stod fast, medens Solen og Planeterne gik rundt om den. Gassendi anstillede en Sammenligning mellem de tre saaledes opstillede Hypoteser og søgte at vise, at man rent videnskabelig ikke kunde vælge mellem dem. Men saa paaviste Newton i sit berømte Værk, at de Love, Kepler havde opdaget for Planetbevægelse, kunde udledes, hvis man udstrakte Tyngdeloven til at gælde for Himmellegerne, og da maatte det nødvendigvis være Jorden og Planeterne, der bevægede sig om Solen. I Kraft af Faldbevægelsens Lov blev altsaa tilsidst kun én Hypotese mulig. Paa analog Maade førte omtrent samtidig Leibniz ud over den Skepsis, Bevægelsens Relativitet tilsyneladende motiverede, idet han hævdede, at det afgørende for Erkendelsen ikke var selve Bevægelsen, men Bevægelsens Love, og her opstillede han saa — under Kritik af Descartes' Lære om Bevægelsens Bestaaen — Sætningen om Kraftens Bestaaen. Her var da en Realitet, der ikke rettede sig efter Iagttagersens Stade i Rummet. De to store Forskere førte, hver ad sin Vej, ud over den tilsyneladende Subjektivisme og tog det afgørende Stade i Lovene for Bevægelsen.

Alligevel hævdede Newton (her vistnok under Indflydelse af Platonikeren Henry More), ligesom Galilei en skarp Modsætning mellem det sanselige Rum, som den populære Opfattelse holder sig til, men som ikke gør nogen absolut Stedsbestemmelse mulig og kun frembyder relativ Bevægelse, og det absolute Rum, som ikke staar i nogensomhelst ydre Relation, og som tilsteder absolut Stedsbestemmelse og absolut Bevægelse. Det er ved videnskabelig Orientering i Verden (*in rebus philosophicis*), at vi benytter

os af de absolute Steder (*loca primaria*), og det er da det matematiske Rum, der ligger til Grund. I det praktiske Liv (*in rebus humanis*), derimod lader vi os nøje med det sanselige Rum, der ikke gør absolut Bestemmelse mulig. Denne Opfattelse, der hænger sammen med Newtons ejendommelige Metafysik, blev foreløbig den herskende indenfor Naturvidenskaben. Det var en forsvarlig Bom, der ved den store Naturforskers Lære paa dette Punkt blev slaaet for Relationsbegrebets fortsatte Anvendelse. Da man ikke længere, som endnu Kopernikus, antog Fiksstjernesfæren (»den ottende Sfære«) for at staa fast, saa at den — som *communis universorum locus* (for at bruge Kopernikus' Udtryk) — kunde tjene til Grundlag (*point de repère*) for absolut Stedsbestemmelse, var det egentlig en rent mystisk Henvisning at appellere til det absolute Rum, der ikke var tilgængeligt for nogen menneskelig Erfaring. — Paa dette Punkt af Drøftelsen griber nu to filosofiske Tænkere ind paa ejendommelig Maade.

γ. Filosofiske Synspunkter. — Det var en ny Platonisme, der sejrede med Galilei og Newton, i ejendommelig Modsætning til den Maade, paa hvilken disse store Forskere i deres Naturvidenskab anvendte Vekselvirkningen mellem Tænkning og Iagttagelse. Men der rejser sig nu en Opposition, der kan sammenlignes med den, der i Oldtiden rejstes af Karneades og Ainesidemus mod den platoniske Idealære. Det var Berkeley og Kant, der rejste denne Opposition. De kritiserer begge, hver paa sin Vis, det absolute Rum og hævder, at hvis man lader det erkendende Subjekt ude af Betragtning, falder med det samme alle Sandheder og alle Gaader bort.

Berkeley's Hovedtanke var, at vi tænker og maa tænke

i Eksempler. Almindelige Begreber, Sætninger og Love kender vi kun fra de specielle Tilfælde, i hvilke de lægger sig for Dagen, og det er uberettiget at tillægge dem og de Forhold, de udtrykker, Eksistens som en Verden for sig bag de for Iagttagelsen fremtrædende Kvaliteter og Kvalitetsforskellighedens Verden. De »primære og reale« Egenskaber, som Galilei tilskrev absolut Eksistens, opfatter vi dog stedse kun under bestemte Betingelser: i en eller anden Afstand, makroskopisk eller mikroskopisk o. s. v. Udstrækning i Rummet maa dele Skæbne med alle andre Egenskaber. Enhver Bevægelse maa have en bestemt Retning og en bestemt Hastighed. Der gives hverken Udstrækning eller Bevægelse i al Almindelighed. Naar Spørgsmaalet opkastes om det rigtige Sted, den rigtige Størrelse, Retning eller Hastighed, da kan et saadant Spørgsmaal kun afgøres under Hensyntagen til det opfattende og tænkende Subjekt. Hvis jeg, siger Berkeley, som den barnlige Troende, han var, havde været tilstede ved Skabelsen, vilde jeg have set Tingene blive til i den Orden, Bibelen fortæller. Men i daglig Tale ser vi bort fra Subjektet, skønt det stedse maa underforstaas. — Her fremtræder klart Modsætningen til Newton, der mente, at vi i streng Videnskab ser bort fra Subjektet. Berkeley hævder, at der i Videnskaben (in rebus philosophicis, for at bruge Newton's Udtryk) lige-saaavel maa underforstaas et Subjekt som i det praktiske Liv (in rebus humanis).

Kant har, som allerede omtalt, set, at Relation er et for al Erkendelse gældende Grundbegreb, kun at han, med afgjort Inkonsekvens, forbeholdt sig en relationsløs »Ding an sich« til Forklaring af, at der eksisterer for os noget, som vi ikke selv har frembragt.¹ Blandt Relationerne er

¹ Naar »Ding an sich« skal indeholde Grunden til Stof (og Form) i

det for ham, ligesom for Berkeley, Relationen Subjekt—Objekt, der optager Interessen, og han hævder Subjektets fundamentale Stilling i denne Relation. Selv i den rene Matematik og den eksakte Erfaringsvidenskab forudsættes et Erkendelsessubjekt. Kun for et saadant Subjekt eksisterer der Erfaring i Ordets strenge Betydning, en Erfaring, i hvilken matematiske Begreber faar deres Anvendelse og har deres reale Betydning.

Kant begynde som ivrig Newtonianer og hævdede foreløbig, ligesom sin Mester, det absolute Rum som objektiv Forudsætning for streng Erfaringsvidenskab saavel som for den rene Geometri (der for ham havde naaet sit definitive Grundlag med Euklid). Endnu i »Kritik der reinen Vernunft« hævder han et absolut Rum, kun at det newtonske Rum saa at sige er »slaaet ind« og blevet til en menneskelig Anskuelsesform i Stedet for en guddommelig Anskuelsesform, et sensorium hominis i Stedet for, som for Newton, et sensorium dei.¹ Af særlig Interesse er det dog, at han fremhæver, at Begrebet Rum (og det Samme gælder Begrebet Tid) ikke blot er et Almenbegreb, men hvad man kunde kalde et typisk Individualbegreb: ethvert bestemt Rum er en Del af Rummet, ikke blot et Eksempel paa Begrebet Rum. Og tillige maa mærkes, at naar han kalder Rummet en Anskuelsesform, mener han ved Anskuelse ikke et én Gang for alle færdigt Resultat, men en Funktion, en Anskuen, der fører til at danne Anskuelsesbilleder eller konstruere Skemaer. Overhovedet mener Kant ved »Former« Maader, paa hvilke den forbindende Funktion, den Syn-

vor Erkendelse, staar den alligevel i Relation til Erkendelsen, uagtet den skulde være relationsløs. Eller vor Erfaring forholder sig til den, men den ikke til vor Erfaring. Det er samme ensidige Relation, som Thomas Aquinas prøvede at gennemføre i Teologien. Se ovenfor p. 47 Note.

¹ Smlgn. *Om Kontinuiteten i Kants filosofiske Udvikling*, p. 31.

tese, hvori al Bevidsthed og al Erkendelse bestaar, foregaar i de enkelte Tilfælde. Vi konstruerer Rummet ved at føje Punkt til Punkt, Stykke til Stykke efter en bestemt Regel. Det er i Identiteten af en saadan Regel, at Bevidsthedens Enhed ytrer sig i det enkelte Tilfælde.

Ved nærmere Gennemførelse af denne Tankegang kom Kant senere til at nægte det absolute Rums subjektive Realitet, ligesom han allerede i »Kritik der reinen Vernunft« havde nægtet dets Realitet som i sig eksisterende. Allerede i første Udgave af sit Hovedværk havde han udtalt, at bortset fra alle Ting, der udfylder og begrænser, er det absolute Rum ikke andet end »die blosser Möglichkeit äusserer Erscheinungen«. Nogle Aar efter (i »Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft«) gaar han et Skridt videre, støttende sig til ethvert Steds og enhver Bevægelses Relativitet. I det absolute Rum skulde der jo kunne ses bort fra alle Relationer. Men naar bliver vi færdige med at sætte alle Punkter i Forhold til hverandre, med at drage alle Linier o. s. v.? Hvor er det Punkt eller den Grænse, der selv relationsløs bestemmer alle Punkter og Grænser? Kant erklærer derfor, at det rene, absolute Rum »für alle mögliche Erfahrung nichts ist«: »Der absolute Raum ist an sich nichts und gar kein Objekt, sondern bedeutet nur einen jeden relativen Raum, den ich mir ausser dem gegebenen jederzeit denken kann.« (Anf. Skr. 1786, p. 16 smlgn. p. 3). Kant hylder her faktisk Berkeley's Lære, at vi tænker i Eksempler. Det absolute Rum betyder blot det Negative, at intet givet Rum er afsluttende. Der kan stedse forestilles nye Rum. Det er selve Relationens, Forholdssættelsens Tanke, der fører Kant bort fra hans absolute Anskuelsesform. Rummet bliver en »Ide« i Kants Betydning, et Grænse-

begreb, der afviser Afslutning og hævder Muligheden af fortsat Rækkedannelse. Rummets Begreb faar kun regulativ Betydning, ligesom de af Kant selv opstillede »Ideer«, og i Grunden hører det ind under »den kosmologiske Ide« (Begrebet Verden).

Kant har selv sammenlignet sin Filosofi med Kopernikanisme. Og paa en Maade kunde han og Berkeley være omtalte i det Afsnit, som handlede om de Tanker, der udviklede sig »omkring Kopernikanismen«. Men de to Filosofer var dog mest optagne af at bekæmpe den Dogmatisme, der, med formentlig Støtte i matematisk Videnskab, havde holdt sig trods Kopernikanismens Sejr. Og hvad særlig Kant angaar, saa var det hans Hovedbestræbelse paa én Gang at hævde den store Betydning af det Newton'ske Videnskabsbegreb og at føre de absolute Former, Newton endnu havde ladet staa, tilbage til at være Former for den arbejdende Tanke.

Skønt Kant stadig satte Tiden parallelt med Rummet, drager han dog for dens Vedkommende ikke en lignende Konsekvens som med Hensyn til Rummet. Og dog vilde det — særlig ved hans mærkelige Lære om »Skematismernerne«, der fremhæver Aktiviteten i Tidsanskuelsen — have ligget ham nært at se, at vi ligesaa lidt bliver færdige med Tiden som med Rummet, og at den absolute Tid kun kan betyde, at nye Tidsrelationer stedse er mulige. —

Jeg behøver ikke her at gaa ind paa en Kritik af Kant. En saadan vilde særlig gaa ud paa at vise, at selve Begrebet Erfaring i Kant's ovenfor angivne strenge Betydning er en »Ide«, ligesom Rummet og Tiden, og at Kant kun ved en forunderlig Inkonsekvens kan antage en »Ding an sich« uden Relationer.

δ. Den nye Relativitetsteori. — Trods den store Udvidelse af Horizonten, som Kopernikanismen gav Stødet til, havde Naturvidenskaben fastholdt Begreberne absolut Sted og absolut Bevægelse, der dog kun havde deres Berettigelse indenfor det gamle Verdensbillede med dets begrænsede og faste Ramme. Galilei's og Newton's absolute Rum afløste det ved den ottende Sfære begrænsede Rum. Men der kom den Tid, da Relationsbegrebet ogsaa her gjorde sin Konsekvens gældende, og det ikke blot hvad Forholdet mellem Emnerne indbyrdes angik, men ogsaa med Hensyn til Forholdet mellem Emnerne og det erkendende Subjekt.

Det var Bevægelseslærens, og dermed Naturvidenskabens første Sætning, der først blev drøftet fra Relationsbegrebets Synspunkt. NEUMANN (Ueber die Prinzipien der Galilei-Newton'schen Theorie, 1870) gjorde opmærksom paa, at Inertisætningen, ifølge hvilken et Legemes Hastighed og Retning kun ændres ved Paavirkning udefra, nødvendigvis i hvert enkelt Tilfælde forudsætter Angivelse af det bestemte Sted, i Forhold til hvilket Hastigheden og Retningen bevares, naar der ingen ydre Paavirkning kommer. Neumann fandt nu intet Sted, der kunde gøre Fordring paa at tages til Udgangspunkt for et absolut Koordinatsystem, men mente, at man hypotetisk maatte antage et Centrum, for at Begrebet absolut Bevægelse kunde bevare sin Mening. MACH, der omtrent samtidig ad sin egen Vej var kommen til at indse, at Inertisætningen hvilede paa Forudsætningen om et bestemt Koordinatsystem, fandt dog ikke Neumann's Udvej forløsende. Han fordrede Relationsbegrebet gennemført. Den dogmatiske Opfattelse af Inertisætningen falder efter hans Mening først bort, naar man bliver klar over, at i og for sig kan ethvert Legeme i Verden bruges som Udgangspunkt, og at vi i Praxis i hvert

enkelt Tilfælde benytter et eller andet Legeme som forudsat fast Udgangspunkt for de Koordinater, i Forhold til hvilke en Bevægelses Hastighed og Retning bestemmes. (Die Erhaltung der Arbeit, 1872). Denne Vej er man faktisk altid gaaet, kun at man indenfor det gamle Verdensbillede, der netop hvilede paa Forudsætningen om et absolut Midtpunkt og en absolut fast Grænsesfære for Verden, intet Valg behøvede. Mach lægger overhovedet stor Vægt paa de historiske Forudsætninger, som hver enkelt Tids Forskning beror paa, men viser saa, hvorledes disse Forudsætninger varierer fra Tid til Tid, og at ingen af dem kan gøre Fordring paa absolut Nødvendighed og Forstaaelighed. Det kommer her stedse an paa, hvad franske Fysikere kalder *points de repère*.¹

En endnu mere radikal Anvendelse af Relationsbegrebet er fremkommen i Begyndelsen af det tyvende Aarhundrede. Hvad der i denne Sammenhæng har Interesse, er, at det har vist sig nødvendigt at tage særligt Hensyn til det opfattende Subjekt og dets Stade. Kopernikus havde allerede indskærpet dette, hvad Opfattelsen af Himmellegemernes Bevægelse angaar, og Neumann og Mach, hvad Bevægelsens Hastighed og Retning angaar. EINSTEIN² har nu søgt at vise, at hvad der gælder Rum og Bevægelse ogsaa gælder Tiden. Naar man ikke har opdaget dette før, er det ifølge Einstein at udlede af, at man kun tog Hensyn til Hastigheder, der var meget smaa i Forhold til Lysets Hastighed. Den sidste Tidsmaalestok bliver for den moderne Fysik Lysets Hastighed, medens den for Aristoteles, og endnu for Kopernikanerne, hentes fra Himmellegemernes

¹ Smlgn. f. Eks. PAINLEVÉ (*Mécanique*, p. 399) [i Sammelværket »De la Méthode dans les Sciences«, 1909]: »... les mouvements absolus, c'est-à-dire au fond les mouvements convenablement repérés.«

² *Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie*, (1916)

Bevægelser. (Bruno's Lære om Tidsbegrebets Relativitet hviler paa denne Maalestok. Se ovenfor). Paa Grundlag af den elektromagnetiske Teori om de fysiske Fænomener, for hvilken den mekaniske Naturopfattelse kun staar som et specielt Tilfælde, søger Einstein at vise, at der kan paavises Forhold, under hvilke to Iagttagere, af hvilke den ene er knyttet til faste, den anden til bevægelige Akser, men begge i Hvile i Forhold til deres Akser, ikke vil faa samme Tidsopfattelse: hvad der for den ene Iagttager staar som et Samtidighedsforhold mellem to Begivenheder, vil for den anden staa som et Successionsforhold. En Tidsangivelse faar i det hele kun Mening, naar der angives, i Forhold til hvilket Koordinationssystem det gælder, og særlig, om dette System selv forholdsvis er i Hvile eller Bevægelse.

Hvis man vilde mene, at der her hos den ene eller den anden Iagttager maa være en Illusion tilstede, svares der fra det Einsteinske Standpunkt, at enhver Iagttager her har sit Maalsystem, der er ligesaa berettiget som en andens, men at det naturligvis meget vel er muligt for den ene Iagttager at prøve paa at sætte sig paa den andens Standpunkt og ræsonnere ud fra det.¹

De Kendsgerninger og Slutninger, paa hvilke den Einsteinske Teori bygger, er endnu Genstand for Drøftelse, og Anskuelserne staar skarpt imod hinanden. I en saadan Strid kan Filosofen som saadan ikke gribe ind, og Filosofien har da ogsaa Tid til at vente. Om Fysiken virkelig kan paavise Situationer, hvor det, der staar som Samtidighed for en Iagttager, staar for en anden Iagttager som suc-

¹ LANGEVIN i »Bulletin de la Société française de Philosophie« 11. Oktbr. 1911. — Der maa vel forudsættes, at den Iagttager, der kan sætte sig paa en anden Iagttagers Standpunkt, kan tilstrækkelig Fysik.

cessivt, maa Fysikere afgøre mellem hverandre indbyrdes. Hvis det maa besvares med Ja, staar vi overfor det betydningfulde Resultat, at Naturvidenskaben nu igen, ligesom ved den kopernikanske Hypotese, ad sin egen Vej er kommen til at se Nødvendigheden af ikke blot at holde sig til Iagttagelsernes Indhold, men at tage Hensyn til Iagttagers Forudsætninger. I en interessant Diskussion i »Aristotelian Society« (1919) indskærpede WHITEHEAD Betydningen af, hvad han træffende kaldte »the percipient event«¹, og NICHOLSON erklærede, at til de Data, som er af afgørende Betydning (ultimate character), maa ogsaa regnes »the essential framework of our modes of perception.«

Man har overfor den Einsteinske Hypotese, ligesom overfor tidligere Paavisninger af Relationsbegrebets erkendelsesteoretiske Betydning², gjort gældende, at der dog kun kan være én Sandhed i hvert enkelt Tilfælde, og at det vilde stride mod Modsigelsens Grundsætning, hvis to Iagttagere, af hvilke den ene erklærer for samtidigt, hvad den anden erklærer for successivt, begge skulde have Ret³. Men der er ingen Grund til at frygte for Sandhedens Enhed, selv om Einstein skulde faa Ret. Den egentlige Sandhed ligger nemlig da i den Nødvendighed, der fysisk paavises af, at forskellige Iagttagere under visse bestemte Betingelser faar forskellig Tidsopfattelse. Hver enkelt Iagttagere opfatter Tiden, som han under sine Betingelser maa. Men hvis en Iagttagere tillige er Fysiker, vil han (Rigtigheden af

¹ Se ogsaa hans *Principles of Natural Knowledge* (1919), p. 68. — Whitehead's Opfattelse er dog forskellig fra Einstein's derved, at »the percipient event« for ham kun er en Faktor ved Siden af mange andre, og ikke, som hos Einstein, af væsentlig Betydning for al Maaling af Tid og Rum. Smlgn. herom HALDANE: *The Reign of Relativity* (1921), p. 69 f.; 107 ff.

² Smlgn. *Den menneskelige Tanke*, p. 304.

³ KROMAN i Tidsskrift for Fysik, XIV, p. 15.

Einsteins Teori stadig forudsat) kunne forklare os, hvorfor en anden Iagttager faar en anden Opfattelse end han selv. (Smlgn. Newton's og Leibniz' Fremhæven af Bevægelsens Lovmæssighed som Udtryk for dens Objektivitet. Ovenfor p. 66). Naturligvis beror den fysiske Forklaring af de forskellige Iagttageres forskellige Tidsopfattelse selv paa visse Forudsætninger, forudsætter et Koordinationssystem, ud fra hvilket de forskellige Iagttageres Koordinationssystemer bestemmes, og her er da Mulighed for en ny Diskussion. Hvis denne Diskussion afsluttes, kommer det af, at der ikke kan paavises Standpunkter, som er endnu mere fundamentale. Kant har forlængst hævdet, at al Nødvendighed er hypotetisk. Men derfor er den alligevel Nødvendighed, eller rettere: netop derfor er den Nødvendighed. En Nødvendighed uden Forudsætninger kender vi ikke.

Hvis den nye Relativitetsteori vinder fortsat Bekræftelse, er det ikke blot et i og for sig interessant Resultat af fysisk Forsken, der kommer til at foreligge. Denne Teori indeholder desuden, som Einstein selv har udtalt, en Spore til fortsat Forsken. Hvis det er saa, at der er Mulighed for forskellige Relationssystemer ved Opfattelsen af et Emne, saa ligger netop heri en Opfordring til at finde alle de bestemte Relationer, der ligger til Grund i hvert enkelt Tilfælde, og Forskningen leder saaledes stedse videre i Stedet for at slutte af paa dogmatisk Vis, som om de Forudsætninger, man hidtil havde arbejdet med, var de eneste mulige. Der knytter sig, erkendelsesteoretisk set, to Interesser til Relationsbegrebet. Den ene er, at der kastes Lys over vor Erkendelses Natur og Betingelser; den anden er, at der anvises nye Opgaver, viser sig et plus ultra, idet enhver Tanke peger ud over sig selv. —

Campanella sagde i sin Apologi for Galilei, at hvis

Galilei havde Ret, maatte man filosofere paa en ny Maade. Men hvis Einstein har Ret, behøver man derfor ikke at filosofere paa en ny Maade.¹ Allerede rent filosofisk er man, som den foregaaende Fremstilling har vist, forlængst bleven opmærksom paa Relationsbegrebets Betydning for Erkendelse og Verdensanskuelse. Men hvis Einstein har Ret, foreligger der nu en ny, uventet, men betydningsfuld Erfaring i den Henseende. —

Gennem Nødvendigheden af at tage Hensyn til Erkendelsessubjektet og gennem Muligheden af en Modsætning mellem forskellige Erkendelsessubjekters hver for sig nødvendige Opfattelser, frembyder den nyere Naturvidenskab — hos Einstein som hos Kopernikus — Analogi til, hvad der gør sig stærkt gældende paa Aandsvidenskabens Omraade, saaledes som jeg nu skal forsøge at vise.

4. Relationsbegrebet i Etiken.

a. Historieforskningen og Relationsbegrebet. — Aristoteles lærte, som allerede omtalt, at kun det Almene, ikke det Individuelle som saadant kunde være Genstand for Videnskab. Det hænger sammen med hans Filosofis logisk-skematiske Karakter. Videnskab var for ham, som for Platon, Underordning af det Enkelte og Individuelle under Almenbegreber. Men nu var tillige for Aristoteles alt Virkeligt enkelt og individuelt; det er paa dette Punkt, han træder i Modsætning til Platon. Den Vanskelighed, som herved opstaar, og som paa en glimrende Maade er belyst

¹ EINSTEIN selv er enig heri. I sin Fortale til LUCIEN FABRE'S Bog »Les théories d'Einstein« (1921) siger han: »Relativitetsteorien hverken kan eller vil give noget Verdenssystem, men kun angive en Begrænsning, som Naturlovene underligger«. At der ikke blot er Tale om en Grænse, har vi ovenfor set.

af ZELLER (Die Philosophie der Griechen, II, 2), kan kun overvindes gennem en nærmere Drøftelse af, hvad man forstaaer, og videnskabelig maa forstaa ved Virkelighed, og en saadan Drøftelse blev, som vi har set, indledet med stor Energi af Oldtidens Akademikere og Skeptikere.¹ Alle-rede her kom den Tanke frem, at Virkelighedskriteriet kun kan bestaa i den faste Sammenhæng mellem Iagttagelserne. Ligesom de formale Videnskaber udspringer af en Stræben efter at bevare Overensstemmelsen med sig selv, saaledes udspringer de reale Videnskaber af en Stræben efter at finde Overensstemmelse mellem de for Iagttagelse givne Emner. Og det heri liggende Virkelighedskriterium maa ligesaa vel gælde for det Individuelle, det, der maaske kun forekommer en eneste Gang, som for det, der kan gentage sig atter og atter, fordi det gælder for hele Rækker af individuelle Emner.

Et Emne erkendes som reallt, dels gennem dets Sammenhæng med andre Emner, overfor hvilke ingen Tvivl er vakt, dels gennem den Sammenhæng, der kan findes mellem de forskellige Former, under hvilke selve Emnet til forskellige Tider fremtræder, og mellem de forskellige Egenskaber, med hvilke det til en given Tid optræder.

Historieforskning gaar nu netop ud paa begge Arter af Sammenhæng. De Begivenheder, Personligheder eller Institutioner, der er dens Emner, undersøger den i Forhold til de Omstændigheder, under hvilke de foreligger, og hvert

¹ En anden Sag er det, hvorledes Vanskeligheden kunde klares indenfor selve den aristoteliske Filosofi. HANS v. ARNIM (*Die europäische Philosophie des Altertums*. Kultur der Gegenw. I, 6, p. 173 f.) finder Forklaringen i, at baade Arter og Individuer hos Aristoteles betragtes som »Væsener«. Men derved fremkaldes blot et nyt Spørgsmaal, nemlig, hvorledes og hvorfor den ene Art »Væsener« kan være Genstand for Videnskab, den anden ikke.

enkelt af hine Emner undersøger den med Hensyn til dets indre Sammenhæng. I begge Henseender begyndes der med Kritik af Beretninger, men selve denne Kritik lægger det nævnte Virkelighedskriterium til Grund. Derefter bliver det Opgaven at finde det Baand, der forbinder Emnet med andre Emner, og det Baand, der sammenknytter Emnets forskellige Sider og Stadier.

Videnskabens Genstand er hverken det Almene eller det Individuelle i og for sig alene, men Virkeligheden, der kun kan kendes gennem de Baand, der forener Emnerne indbyrdes saa vel som Elementerne indenfor det enkelte Emne.¹ Hvad der ikke kan belyses gennem Anvendelse af Relationsbegrebet, kan ikke forstaas.

Historiefilosofen har i den nyeste Tid fremdraget tre Begreber som særlig karakteristiske for historisk Forsken², og disse tre Begreber udtrykker netop Relationer mellem et Emne, dets Betingelser eller dets Virkninger.

Historisk Centrum er den bestemte Begivenhed, Personlighed eller Institution, hvis Oprindelse, Bestaaen og Udvikling Historikeren vil undersøge. Om det samler man alt, hvad der kan bidrage til dets Belysning, men tager intet Hensyn til det, der hverken fremmer eller hæmmer det. Korrelat til dette Begreb er Begrebet historisk Tærskel, som betegner Grænsen for, hvad der kan tages med i den enkelte Undersøgelse. Historisk Storhed betegner den Beskaffenhed af en Begivenhed, en Personlighed eller en Institution, at der i dem ytrer sig Kræfter, som virker i Retning af nye, betydningsfulde sociale Opgavers Løsning.

Nu staar der i Historien som i Naturen en Kamp for Tilværelsen. Historikeren staar overfor Begivenheder og

¹ Smlgn. *Totalitet som Kategori*, p. 59—66.

² Anf. Skr. p. 71—72.

Personligheder i den menneskelige Verden, som Biologen staar overfor Planter og Dyr i deres Kamp for Tilværelsen. Det gælder i begge Tilfælde at forstaa de kæmpende Parter hver for sig, hvad deres Natur og Kaar angaar, og derved at forstaa, hvorledes der opstaar Kamp imellem dem. Biologen som saadan »holder ikke med« nogen af de organiske Former, selv om hans intellektuelle Interesse har gjort en enkelt af disse Former til Centrum for hans Undersøgelser, eller selv om han kan føle en vis Sympati for visse Livsformer, som naar det glædede Darwin, naar han mente at kunne finde Funktioner hos Planterne, der kunde pege paa et højere Livstrin, end man plejede at tillægge dem. Det gælder for Biologen blot om at forstaa Kampens Nødvendighed under de givne Forhold. Heller ikke Historikeren som saadan tager Parti, men søger at finde, hvilke Forhold der gør sig gældende hos hver af de stridende Parter, for at forstaa, hvorledes Interesser, Tanker og Følelser har maattet udfolde sig i en bestemt Grad og i en bestemt Retning hos hver af dem, indtil Sammenstødet blev uundgaaeligt. Enhver Nation, siger William James i et af sine Breve, har sine Idealer, der er en død Hemmelighed for andre Nationer og maa under Indflydelse af disse Idealer udvikle sig paa sin egen ejendommelige Maade. Hvis dette er saa, kræves der af Historikerne Forstaaelse baade af, hvorledes selve disse Idealer har udviklet sig, og af, hvorledes de har bestemt den nationale Udvikling. Derved bliver det igen muligt at forstaa Spændingen og Striden mellem Nationerne. Det er blevet sagt om Leopold Ranke, at naar han i sin historiske Forsken har undgaaet ensidig Partitagen, var det ikke, fordi han var neutral, i Betydning af Ligegyldighed overfor alle stridende Parter, men fordi han var universel og kunde sætte sig ind i og følge

det Liv, der rørte sig hos enhver af dem. Denne historiske Universalitet er beslægtet med den kunstneriske Universalitet, der gjorde Shakespeare i Stand til at lade enhver af hans Skikkelser udfolde sig efter deres egne indre Love. Hans Upartiskhed overfor Personer og Skæbner udsprang ikke af Ligegyldighed og Fjernhed, men af Grebthed af Livet, som det kan røre sig hos forskellige Mennesker og føre dem til Sammenstød, der maaske bliver tragiske.

Historikeren (og Digteren) staar her i Principet, som Fysikeren staar, naar han konstaterer visse Forhold, under hvilke det, der for en Iagttager staar som samtidigt, for en anden Iagttager staar som successivt.

b. Etiken og de psykologiske Relationer. — Den historiske Vurdering er ikke egentlig en etisk Vurdering. Den angaar Betydningen af en Begivenhed, en Personlighed eller en Institution for den fortsatte faktiske Udvikling, men fælder ikke sine Domme ud fra et etisk Ideal. Med stor Finhed og Energi har HEINRICH RICKERT i sit Værk »Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung« paavist denne Forskel mellem Historie og Etik. Og fra historisk Side er det energisk blevet udtalt, at den historiske Forsker ikke trænger ind til det Sted, hvor Handlinger og Bestræbelser har deres Kilde: »Das tiefinnerste Geheimnis einer Seele zu finden, damit deren sittlichen Wert, das will sagen, den ganzen Wert der Person richtend zu bestimmen, hat die historische Forschung keine Methode und keine Kompetenz«. (DROYSEN: Geschichte Alexanders der Grossen, p. 259).

Hvis alligevel det etiske Værdistandpunkt uvilkaarlig trænger sig frem hos Historikeren, naar han prøver at give sin Fremstilling den sidste Afrunding, vil han staa overfor

de principielle Vanskeligheder, der frembyder sig ved ethvert Forsøg paa at begrunde etiske Domme, altsaa ved enhver Etik.

Paa dette Punkt optræder en ny Klasse af Kategorier, der ikke falder sammen med nogen af de Klasser, — de fundamentale, de formale, de reale, — som vi hidtil har omtalt, — Værdibegreberne eller de ideale Kategorier. Relationsbegrebet gør sig her straks gældende, idet Værdi kun kan bestemmes i Forhold til Værdi. Al Villen er en Foretrækken, og enhver Følelse faar sin Grad og sin Kvalitet bestemt ved Forholdet til andre Følelser; derfor kommer det ved enhver Vurdering an paa, hvad der forud eller samtidig staar som værdifuldt. Tilsidst vil al Vurdering i de enkelte Tilfælde bero paa Forholdet til en Grundværdi. Ligesom et Sted kun kan bestemmes ved sit Forhold til andre Steder, en Tid kun gennem sit Forhold til andre Tider, en Virkelighed kun gennem sit Forhold til andre Virkeligheder, saaledes forudsætter enhver Værdibestemmelse, at visse andre Værdier forud staar fast. Grundværdien svarer til den Klode eller det Koordinatsystem, hvorudfra vi orienterer os i Rummet, — til den Begivenhed, i Forhold til hvilken vi tidfæste andre Begivenheder, — til den Virkelighed, der i det enkelte Tilfælde afgør, hvad der skal være Virkelighed for os. Og undersøger man nærmere de forskellige mulige Grundværdier, der gør sig gældende ved menneskelige Vurderinger, vil man finde, at de alle forudsætter en eller anden Helhed, hvis Bestaaen og Udvikling kommer til at staa som Formaal og derigennem bestemmer Vurderingen. En saadan Helhed kan være selve den vurderende Personlighed eller et Samfund (Familie, Stand, Stat, Kirke) eller et Indbegreb af Bestræbelser (Kunst, Videnskab o. s. v.). En Vurdering vil tilsidst være bestemt

ved en Handlings Forhold til Betingelserne for en saadan Helheds Bestaaen og Udvikling. Kun naar der forudsættes en i Erfaringen given Helhed, hvis Eksistens- og Udviklingsbetingelser kan drøftes, er en rationel Vurdering, altsaa en rationel Etik mulig.¹ Etisk Idealisme arbejder ofte sig selv imod ved at søge ud over alle Relationer. De enkelte Steder, paa hvilke Platon omtaler »det Godes Idé«, hæves den udtrykkelig (ligesom andre Ideer) ud over Relationernes Verden. Vel hævder han (især i »Gorgias« og »Filebos«) en Sammenhæng mellem det Værdifulde og bestemte Maalforhold, nemlig Proportionalitet (»geometrisk Lighed«) eller Harmoni mellem Fylde og Begrænsning. Men saadanne Maalforhold svæver i Luften, naar de ikke udledes af en vis bestemt Helheds Livsbetingelser, og her svinger Platon mellem en individuel og en social Totalitet.

Begrebet Norm angaar de Midler, ved hvilke en forudsat Helhed kan bestaa og udvikle sig. Den forudsatte Helhed staar da mere eller mindre bevidst som Formaal, idet dens Værdi betegner en Grundværdi. Begreberne Værdi, Formaal og Norm ligger i samme Række, og i en rationel Etik maa de ligge i denne bestemte Orden. Ingen Etik kan unddrage sig Sammenhængen mellem disse tre Begreber. Ofte skjuler man det første Led i Rækken og holder sig enten til Begrebet Formaal eller til Begrebet Norm, som om de var primære. Vi møder atter her den Mangel paa Bevidsthed om, hvor det ene Passerben staar, der saa ofte fører til Miskendelse af Relationsbegrebets Betydning. Man betragter da det andet Passerbens Stilling som absolut given, selvfølgelig eller »objektiv«. Ikke mindst fremtræder

¹ Se om Sammenhængen mellem Totalitetsbegrebet og Vurderingsproblemet: *Den menneskelige Tanke*, p. 237—241; 346—369. *Totalitet som Kategori*. Kap. 5.

dette hos Etikere, der mener at have sikret sig et »objektivt« Stade ved at gaa ud fra »Samfundet« (uden engang at sige, hvilket Samfund de mener). Eller det er, som hos Kant, Begrebet Norm, man lægger til Grund. Kant, der i sin Erkendelsesteori er klar over, at enhver Nødvendighed er hypotetisk, hævder en etisk Nødvendighed (et kategorisk Imperativ), der ikke igen skal hvile paa nogen Forudsætning, og i forskellige Former har senere Etikere fulgt ham heri. Naar et etisk System kritiseres, vil Kritiken — bortset fra en Undersøgelse om Systemets formale Konsekvens — væsentlig gaa ud paa at vise, at Systemet forudsætter en Grundværdi, der ikke selv drages med ind i Undersøgelserne. Kritiken vil søge det skjulte Passerben. Selv den, der proklamerer en »Omvurdering af alle Værdier«, maa forudsætte en eller anden Værdi, i Forhold til hvilken han foretager Omvurderingen.

Grundværdien vil tilsidst være bestemt ved Selvopholdelsestrangen hos det enkelte Individ (forsaavidt det kan tænkes isoleret) eller hos det større eller mindre Samfund, med hvilket Individet føler sig solidarisk, saa at dette Samfunds Ve og Vel, og dermed dets Formaal, ogsaa bliver Individets og bestemmer dettes etiske Opgaver. Der kan dog ogsaa ytre sig en Stræben efter at gøre det enkelte Øjeblik eller en enkelt Side af Individets Liv til en Helhed i og for sig. Fra det enkelte Øjeblik til Menneskeslægten i Nutid og Fremtid gives der en Række af mulige Grundlag for etiske Systemer, og disse Grundlag er, som de etiske Ideers Historie viser, tildels benyttede.

Den sammenlignende Etiker har nu (ligesom paa deres Omraade Fysikeren og Historikeren) den Opgave at forstaa de Opfattelser, som de forskellige Grundlag (Grundværdier) gør mulig, og som kan komme i afgørende Strid

med hverandre. Derved forstaas den Kendsgerning, at samme Handling, samme Personlighed, samme Institution kan være Genstand for modstridende etiske Domme. Paa Grund af den lovmæssige Sammenhæng, der ad psykologisk og historisk Vej kan paavises i den aandelige Verden, søger vi en Forklaring af, hvorfor andre dømmes anderledes end vi, og altsaa har andre Værdier, Formaal og Normer end vi.

Og det er ikke blot den sammenlignende Etik, der har Brug for saadan Forstaaelse. Det gælder jo dog for ethvert etisk Standpunkt at faa Mennesker til at kende og anerkende de Værdier, Formaal og Normer, det selv lægger til Grund. Og der maa herved begyndes med at tage Menneskene dér, hvor de faktisk staar, sætte sig ind i deres Forudsætninger for at kunne lede dem til nye Forudsætninger. Den sokratiske Ironi er, fra en væsentlig Side set¹, et Middel til at faa Mennesker til at lukke sig op, til at aabenbare sig, for at det derigennem kan blive klart, hvorledes Hjælp, Opdragelse og Samarbejde kan blive mulige. Det er den analytiske Metode, som ene kan føre fra et Standpunkt til et andet, naar det overhovedet er muligt. Det er naturligvis lettere at begynde med Konstruktion af den »rette« Etik og saa overlade til Menneskene, hvorledes de kan finde sig til Rette med den. Men enhver Værdi og enhver Vurdering har i Kraft af Relationsbegrebet sine bestemte psykologiske Forudsætninger, og det gælder først og fremmest at opdage, hvorvidt disse er tilstede, saa at en fælles Vurdering kan blive mulig. Kun fælles Grundværdi gør fælles Vurdering mulig.

Miskendelse af Forholdet mellem, hvad der er en Etikers Grundværdi, og hvad han ud fra dette Grundlag føres til at lære, har ofte ført til uretfærdige Domme om etiske

¹ Smlgn. *Den store Humor*, p. 63.

Tænkere. Saaledes har man ment, at den Vægt, Filosofer som Adam Smith, Helvetius og Bentham har lagt paa Erhvervstrangen, paa den individuelle Interesse og paa Lykkestrangen, skulde skyldes udelukkende Optagethed af individuelle eller egoistiske Interesser, saa at deres egen Grundværdi skulde bestaa i saadan Interesse. En nærmere Undersøgelse viser derimod (som jeg har vist i vedkommende Afsnit af »Den nyere Filosofis Historie«), at de nævnte Tænkere alle gaar ud fra universel Sympati og fra bevidst Hensyn til menneskelige Samfunds Vel. Deres Opfattelse gaar ud paa, at Samfundet vil trives bedst ved, at hver enkelt bygger paa sine Erfaringer om, hvad der tjener ham bedst, og at ingen udenfor ham staaende Myndighed kan vide dette bedre end han selv, naar han faar Øjnene op. Gennem det frie Arbejde og gennem de selvstændig stræbende Individuers Vekselvirkning vil for de nævnte Tænkere den Grundværdi, de bygger paa, bedst komme til sin Ret.

Den enkelte Etiker maa være sig bevidst, at den Grundværdi, som bærer hans System, selv kan blive dragen frem til Prøvelse. Hvis Systemet har et saarbart Punkt, vil det tilsidst ligge her, selv om Systemet ellers er udviklet med nok saa stor Konsekvens og støttet ved nok saa mange Erfaringer. Og han maa, naar han er tilstrækkelig kritisk, give Henry Sidgwick Ret i, at det — i hvert Tilfælde paa visse Udviklingstrin — er godt, at der i et Samfund gøres forskellige, endog modstridende etiske Opfattelser gældende, selv om han naturligvis kun kan følge sin egen.¹ Ogsaa paa det etiske Omraade kan Sandheden kun arbejde sig frem gennem Strid. Psykologien og Historien har saa at

¹ *Methods of Ethics*,² p. 450.

sørge for, at der bag den brændende Strid kan være en underjordisk Forstaaelse.

Den hele Opfattelse af Etikens Stilling, som her og i det Følgende udvikles i Sammenhæng med Relationsbegrebet, har jeg fra 1887 af hævdet i mine forskellige Skrifter, og den har stedse vundet ny Fasthed hos mig, ikke mindst paa Grund af den Kritik, den fra forskelligt Hold har været Genstand for.

c. Etiken og de historiske Relationer. — Udformningen og Gennemførelsen af etiske Normer — altsaa Bestemmelsen af de underordnede Formaal, som Hovedformaalet fører til at stille, og i hvilke de afledede Værdier, Grundværdien afføder, finder deres Udtryk — er kun mulig i Vekselvirkning med de givne historiske Betingelser. Hverken de værdifulde Karakteregenskaber (»Dyder«) eller de sociale Ordninger, en Grundværdi kræver for sin fulde Virkeliggørelse, kan konstrueres paa Forhaand; de kan ikke »indføres«, som man i gamle Dage mente at kunne »indføre« en Religion eller en Forfatning. I hvert Tilfælde vil de historiske Betingelser til forskellig Tid og paa forskelligt Sted give baade individuelle Karakteregenskaber og sociale Ordninger væsentlige Ejendommeligheder, der ikke kan udledes ene og alene af de almene Normer, Grundværdien afføder. Allerede en kort Oversigt over Dydernes Historie, som den, jeg har forsøgt at give i min Etik (X, 4), viser dette. For de sociale Ordningers Vedkommende ses det af Ægteskabets (Etik XV) og det sociale Spørgsmaals Historie (Etik XXV). De gamle Læderflasker kan ikke straks erstattes med nye. Desuden har etiske Normer stedse en almen Karakter, og Specialiseringen kan kun grundes paa de historiske Betingelser, under hvilke de skal gennemføres.

Abstraktioner og vage Drømme er ikke nok. Det gælder foreløbig om, at Retningen for Karakterudvikling og Samfundsordning bestemmes ved Grundværdien. Et fuldstændigt Program kan kun Erfaringen føre til at udarbejde. Det gaar med etiske Normer, som det gaar med Aarsagsbegrebet i Erkendelsesteorien, der heller ikke i sig selv viser nogen Løsning af specielle Spørgsmaal, men blot motiverer en Spørgen og en Søgen, der faar en foreløbig Karakter paa forskellige Stadier af Videnskabens historiske Udvikling.

Der ligger her Mulighed for tragiske Konflikter, idet de, der er besjælede af en Grundværdi, kan mangle Blik for de historiske Forhold, medens de, der staar fast paa historisk Virkeligheds Grund, kan mangle Blik for Værdier, der kræver Virkeliggørelse. I Nutiden staar der mere end nogensinde en Kamp mellem sociale Idealer og sociale Virkeligheder. Bertrand Russell, for hvem det sociale Ideal er givet i Kommunismen, finder, at den Pris, der ved Anvendelsen af bolscheviske Metoder skal betales af Menneskeslægten for at naa til Kommunisme, er altfor høj og endog vil ophæve den Værdi, Kommunismens Gennemførelse i sig selv vilde have. En Hovedaarsag hertil finder han i, at i Bolschevismen spiller Hadet til det Gamle en større Rolle end Haabet om det Nye; ogsaa disse psykologiske Momenter er historisk betingede.¹ Modstykket hertil findes mere end tilstrækkelig repræsenteret i Europa som Had til det Nye og Haab om trods alt at kunne bevare det Gamle. Om begge Modsætninger gælder det, at de intet har lært og intet glemt. Naar den, der er opfyldt af et Ideal, tillige besidder intellektuel Redelighed, vil han,

¹ BERTRAND RUSSELL: *The Practice and Theory of Bolshevism*. (1920), p. 146—178.

for Idealets egen Skyld, undersøge alle Forhold, under hvilke det skal virke, og alle Maader, paa hvilken denne Virken maa gribe ind i menneskelige Forhold.

Det forholder sig nu saaledes, at selve Grundværdierne og Normerne kun bliver til under aldeles bestemte historiske Betingelser. Idealer, der skulde være opstaaede og udformede uden Indflydelse af historiske Virkeligheder, har aldrig eksisteret. Platon's etiske Idealisme dannede sig ikke i hans Bevidsthed uden Indflydelse af det græske Aandslivs Fortid, og hans Etik har, trods al Modsætning til hans Folks Sæd og til hans Samtids Forestillinger, et afgjort græsk Præg. Kristendommen har i sin oprindelige Form et afgjort orientalsk Præg, og den peger tilbage til jødisk Tradition og til persiske Forestillinger. Kant's Etik har en lang og betydningsfuld Udviklingshistorie. Naar jeg her ogsaa skal tale om mig selv, har jeg udtrykkelig fremhævet, at de Forudsætninger, paa hvilke jeg har bygget min Fremstilling af Etiken, skyldes historisk Udvikling og ikke kan siges at have været tilstede til alle Tider. Naar WESTERMARCK¹ siger, at hvis Ordet »Etik« skal bruges som Navn for en Videnskab, kan Opgaven for den kun være at studere den moralske Bevidsthed som et Faktum, føler jeg mig ikke truffen af denne Bemærkning, der bl. a. ogsaa er rettet mod mig; thi jeg har altid antaget en historisk-psykologisk Udvikling af den moralske Bevidsthed og hævdet, at enhver Etik vil svare til en vis Form og et vist Trin af denne Udviklingsproces. (Se Etik III, 13; 21). Dette berører ikke etiske Ideer deres Betydning eller deres Gyldighed. Man kan jo dog styre efter Stjernerne, skønt de har en Historie. Og desuden foregaar den etiske Sejlads paa

¹ *Origin and Development of Moral Ideas*. I, p. 18.

de jordiske Have og betinges derfor ikke blot ved Stjernerne, men ved Vind og Vove.

Opgaven maa stedse være en Udvikling af det historisk Givne i Retning af de ideale Normer. Men der maa tillige ske en Orientering med Hensyn til, om disse Normer nu ogsaa er opstillede med Rette, og om de nu ogsaa virkelig er Udtryk for Værdierfaringer. Hvis der af en eller anden Grund rokkes ved selve Grundværdien, bliver det et psykologisk-historisk Spørgsmaal, om Overgang til en anden Grundværdi er mulig. Ogsaa her er der Mulighed for alvorlige Kriser og tragiske Katastrofer.

d. Etiken og de individuelle Relationer. — Foruden de psykologiske Relationer, der angaar Anerkendelse af en Grundværdi og af de af den følgende Normer, og de historiske Relationer, der angaar Muligheden af Gennemførelsen af disse Normer under givne Betingelser, kommer der i en dybere gaaende etisk Diskussion endnu en tredje Art af Relationer frem, som angaar det enkelte bestemte Individ's Mulighed for at fyldestgøre Normerne. Naar etiske Krav ikke skal svæve i Luften, maa de stilles saaledes, at det enkelte Individ's Evne og Trang tages med i Betragtning. Kun da vil der kunne udløses en Stræben i Retning af, hvad der kræves. Der kan derfor ikke mekanisk kræves det Samme af Enhver. Af den, der er i Stand til stor eller opofrende Virken, kræves der andet og mere end af den, der under indre Splid eller formedelst Afmagt i Sindet maaske lige magter at holde sig oven Vande. Kun da kræves der i Virkeligheden det samme etiske Arbejde af alle; thi etisk Arbejde er Udtryk for den Energi, med hvilken indre og ydre Modstand overvindes, og er denne Modstand forskellig for forskellige Individ's Vedkommende, kan det

virkelig udførte Arbejde kun bestemmes ved Forholdet til denne forskellige Modstand. Hvad der kræves af den Enkelte, kan da snart ligge over, snart under de gennemsnitlige Krav, der sættes af en almen Lov. Enhver bliver, som Schiller's Wilhelm Tell siger, beskattet efter Evne.

I en Afhandling om Forholdslovene i Etiken (Ethiske Undersøgelser, 1891) har jeg udførlig begrundet den Individualisering af etiske Normer, der er en ligesaa nødvendig som vanskelig Konsekvens af Relationsbegrebet. Den hviler paa det Princip, at Loven er til for Menneskets Skyld, Mennesket ikke for Lovens Skyld. Det Arbejde, den Enkelte maa gøre for at fyldestgøre etiske Normer, de Dyrer og de Pligter, der kræves af ham, maa selv tjene til Midler for hans personlige Udvikling, og dette forudsætter, at hans Evne og Trang bliver medbestemmende ved de Krav, der ifølge Normen bliver at stille netop til ham.

De fleste etiske Teorier har miskendt denne individuelle Relations Betydning. Alligevel har denne atter og atter gjort sig gældende. I Teologien ligger den til Grund for Begrebet Naade, i Retslæren for Begrebet Benaadning. Disse Begreber er nemlig uetiske, naar Hensynet til de individuelle Betingelser ikke ligger til Grund for dem. I Filosofien har man opstillet det analoge Begreb Billighed, der staar i Modsætning til abstrakt Retfærdighed, men i Virkeligheden, hvis det overhovedet er et etisk Begreb, maa siges at udtrykke den højeste Retfærdighed, da det tager de individuelle Momenter med i Betragtning. I den nyeste Tids Individualisering af Straffuldbyrdelsen kommer denne Betragtning ogsaa frem; hvad en Lovovertræder dømmes til, er jo netop den bestemte Straffuldbyrdelse, der faktisk anvendes paa ham.

Af de individuelle Relationers Betydning følger en vig-

tig Konsekvens for social Etik. Det maa være en nødvendig Opgave at stræbe efter at skaffe alle Medlemmer af Samfundet saadanne Muligheder for Udvikling, at Valget af Arbejde kan blive frit. Saalænge dette ikke er naaet, er den etiske Fordring til Samfundet ikke sket Fyldest. Paa dette Punkt vil mere og mere den sociale Kamp komme til at staa.

e. Kant's Etik og Relationsbegrebet. — Kant, der selv, som vi ovenfor har set, i Relationsbegrebet saa en Grundlov for al Tænken, vilde dog ikke anerkende det i Etiken. Den etiske Lov skal ifølge ham ikke i nogensomhelst Henseende eller Grad være fremgaaet af Erfaring; psykologisk og historisk Relation skal altsaa ikke gælde for den. Og den skal kræve det Samme af alle, hvilke individuelle Forudsætninger de saa har. Men derfor staa den etiske Lov ifølge Kant ogsaa som et uforklarligt Vidunder overfor den arbejdende, tænkende og stræbende Menneskehed, der stadig er stillet overfor bestemte Betingelser. Kant udtaler aldeles aabent dette. »Hvorledes ren Fornuft kan være praktisk, er menneskelig Fornuft aldeles ude af Stand til at forklare, og al Møje, alt Arbejde for at søge en Forklaring deraf er spildt«. (Grundlegung³, p. 125). »Hvorledes en Lov i og for sig og umiddelbart kan være Bestemmelsesgrund for Villien, det er et for den menneskelige Fornuft uløseligt Problem«. (Kritik der praktischen Vernunft, p. 128). Vel indrømmer Kant, at Loven kun kan virke i os ved at fremkalde en Følelse af selve Lovens Ophøjethed; men han erklærer saa denne Følelse for psykologisk uforklarlig.

Men af dette i psykologisk, historisk og individuel Henseende Relationsløse følger igen, at vi i Grunden ingen

egentlige etiske Domme kan fælde. Naar vi ingen Adgang har til at forstaa Forholdet mellem Norm, Motiv og Handling, kan vi aldrig have Ret til at kalde nogen foreliggende menneskelig Handling god eller ond. Denne Konsekvens drog Kant allerede i første Udgave af »Kritik der reinen Vernunft« (p. 551), dog kun i en Note under Teksten: »Die eigentliche Moralität der Handlungen bleibt uns daher, selbst die unseres eigenen Verhaltens, gänzlich verborgen«. ¹ Dette er en rigtig Konsekvens, naar Relationsbegrebet ikke skal kunne anvendes i Etiken. Anderledes stiller Sagen sig, naar etiske Normer opfattes som Udtryk for Bestræbelser, der netop udformes til fuldkomnere Former gennem de nødvendige Relationer, som gør sig gældende ved al Tænken og Handlen. Netop Relationsbegrebet aabner os her store Muligheder. Det kræver, at vi sætter det ene Passerben paa et bestemt Sted i den virkelige Verden (i et psykologisk Faktum, i et historisk Givet, i en individuel Mulighed) og saa prøver, hvor langt vi kan føre det andet Passerben ud. Kan vi ikke lige straks sætte det andet Passerben, hvor vi vil, saa kan vi maaske efterhaanden flytte det længere ud. Maaske kan endog det første Passerben flyttes. Det gælder i Etiken som i Fysiken om bestemte points de repère.

Ligesom Rummet og Tiden er »Ideer« (i Kant's Betydning af Ordet), og ligesom Erfaring (Virkelighed) er en »Ide«, saaledes er ogsaa det etiske Gode en »Ide«, som faar real Betydning, ikke ved at udelukke alle Relationer, men ved at benytte dem til at stille de specielle Opgaver og til at bedømme Forsøgene paa deres Løsning.

Kant og Droysen har dog ikke ganske Uret i deres Er-

¹ Maaske skyldes den i samme Retning gaaende Ytring af DROYSEN (se ovenfor p. 81) for en Del Indflydelse af Kant's Tankegang.

klæringer om, at Handlingers egentlige Moralitet ikke kan opdages eller begrundes. Thi vi kan aldrig være sikre paa, at vi har taget alle Relationer med i Betragtning. Det er tilsidst umuligt at fyldestgøre det Krav, der netop i Kraft af Relationsbegrebet maa stilles, nemlig at vinde Indsigt i Forholdet mellem Handlingens indre og ydre Betingelser og i Størrelsen af det etiske Arbejde, det enkelte Menneske ud fra sine individuelle Betingelser har øvet eller kan øve. Alle etiske Domme er derfor ufuldkomne og gælder i det Højeste kun tilnærmelsesvis.

Ogsaa Kant's Antagelse af en for alle Mennesker gældende Norm kan stadig hævdes. Thi Relationsprincippet bliver i Grunden Et med Personlighedsprincippet, d. v. s. det Princip, at ethvert Menneske stedse skal betragtes og behandles som Formaal, aldrig blot som Middel. Dette fyldestgøres, naar Kravene til den Enkelte ikke blot motiveres socialt, men ogsaa individualiseres efter den Enkeltes Evne og Trang, saa at hans Personlighed kan udvikles gennem det Arbejde, han gør for at følge Normen.

To af Kant's betydningsfuldeste etiske Tanker kommer saaledes først gennem Anvendelse af Relationsbegrebet til deres fulde Ret.

f. Religionsfilosofien og Relationsbegrebet. — Ogsaa det religiøse Problem, hvorledes man saa stiller sig overfor det, frembyder flersidig Anvendelse af Relationsbegrebet. Dette Problem beror i alle sine Former paa en Modsætning mellem det Værdifulde paa den ene Side, det Værdiløse eller Værdihæmmende paa den anden Side, — kortere udtrykt mellem Værdi og Virkelighed, idet Virkeligheden frembyder baade Værdi og det Modsatte. Den Modsætning, her foreligger, behøver — efter min Opfat-

telse — ikke at være en Dualisme, som man har ment¹; men den kan ganske vist stige til en Katastrofe, medføre den Livets Tragik, som ingen Livsanskuelse kan udelukke Muligheden af, ligesaa lidt som man kan udelukke Muligheden af Jordskælv. Og selv om man i det Tragiske, i den Lidelse, der fører til Grænsen af det Menneskelige, vilde finde Tilværelsens sande Natur udtrykt, saa vilde det netop bekræfte Modsætningers Betydning for Livsopfattelsen. Det Tragiske forudsætter Relation i skarpeste Forstand, uden dog at udelukke Fastholden af det Værdifulde. Den tragiske Helt hævder Menneskehedens Adel i den største Katastrofe. Men ogsaa bortset fra de store Katastrofer fremtræder Forholdet mellem Værdi og Virkelighed som det Problem, Religion under alle Former hviler paa. I alle Former for Religion gælder det om, hvad der er det Sejrende i Verden, det Gode eller det Onde. Indenfor sin store Fylde frembyder Virkeligheden Mulighed for Udvikling i forskellige Retninger, og Brydningen mellem Kræfter, der virker i Retning af, hvad Mennesker tillægger højest Værdi, og andre Kræfter, der virker i helt anden, maaske modsat Retning, stiller netop de Spørgsmaal, Religion i en eller anden Form søger at besvare. Det er denne Brydning, der fører den religiøse Bevidsthed til at danne to Afslutningsbegreber, Gud og Verden, og al religiøs Tænken er en Grublen over Forholdet mellem disse to Begreber. I Askese og i Mystik søger man, snart mere i Praksis, snart mere i Spekulation at naa ud over alle Relationer, eller (som vi har set ovenfor p. 47 Note) dog at faa det ene Forholdsled til at forsvinde; men atter og atter trænger Relation sig frem og stiller Problemet paany. Livets Trang forstyrrer Asketen,

¹ LA HARPE: *La Religion comme conservation de la valeur, dans ses rapports avec la philosophie générale de Harald Høffding* (1920), p. 93 ff.

og Virkelighedens Verden trænger sig ind i Mystikerens Celle med sin Mangfoldighed og sin Uro. Man opdager tilsidst det ene Passerbens Stilling, selv om det var nok saa godt skjult.

Spørgsmaalet er, om det Værdifulde i Verden (den værdifulde Del af Virkeligheden) er en fremmed Gæst, som ikke har sin Hjemstavn der, eller om det ikke netop skulde være en Afsløring af Tilværelsens inderste Natur. Det eneste rationelle Svar, som her kan gives (og som jeg har forsøgt at give i »Totalitet som Kategori« Kap. 5), maa gaa ud fra den nøje Forbindelse mellem Begreberne Værdi og Helhed. Alt, hvad der tillægges Værdi, er Udtryk eller Betingelse for en vis Helheds Bestaaen og Udvikling, og det Værdifulde opstaar ifølge de samme Love, som gør Helhedsdannelser (f. Eks. Organismer, Personligheder, Samfund) mulige. (Smlgn. ovenfor p. 83 f.). Naar nu Helhed staar mod Helhed, eller naar kaotiske Elementer gør Helhedsdannelse umulig, saa foreligger netop de Erfaringer, der fører til at skelne mellem Værdi og Virkelighed.

Naar de monoteistiske Religioner betragter Gud som Ophav til al Virkelighed, optræder det Ondes Problem med særlig Skarphed. Udenfor Ophavet til al Virkelighed kan det Onde ikke have sin Oprindelse. Derfor har dristig og dybsindig Spekulation, som Jacob Böhme's, draget den Konsekvens, at der maa være en dunkel Grund i Gud selv, hvoraf det Værdistridige i Verden er opstaaet. Der sættes da indre Relationer i Gud i Stedet for de ydre Relationer, Erfaringen standser ved. Mere indviklet bliver Forholdet endnu, naar det, som allerede Böhme erkendte, kan være en Betingelse for det Godes Udvikling, at det Onde øver sin Modstand og derved virker til Udløsning af Kræfter, der ellers vilde ligge brak. En Betragtning af denne Art

førte Goethe (*Aus meinem Leben. Fjerde Del*) til at fremhæve, hvad han kaldte det Dæmoniske i Verden, og til at bruge det Motto: *nemo contra deum nisi deus ipse*.¹

Religiøs Tro er et Haab eller en Forvisning om, at der stedse i Tilværelsen (i den, som Erfaringen frembyder, eller i en anden) maa være Mulighed for værdifulde Helhedsdannelser. Det er dette, der udtrykkes ved, at Religion er Tro paa Værdiens Bestaaen. Men ligesom Helheder opstaar og forgaar, saaledes ogsaa Værdier. Den religiøse Bevidsthed kommer derfor i Løbet af sin Udvikling til at indse, at det ikke kan være det sanselig eller empirisk Værdifulde, der bestaar, ja, at det tilsidst er umuligt at give et Begreb om eller et Billede af, hvad det er, der bestaar. Denne Erkendelse arbejder sig ikke frem uden stærk Modstand og kræver en dyb Resignation. Den tilsløres let gennem det Billedsprog, Religionen anvender.

Selve Begrebet Gud indeholder en Vurdering; Menneskers Gud er det, de sætter højest. I Udtrykket »guddommelig« ses dette tydelig; det er en Værdibestemmelse. Allerede Platon taler om »det, der gør Gud guddommelig«, hvilket er, at Gud stadig lever i de store Ideer, hvad Mennesker kun af og til kan (*Fajdrøs p. 249 C*). Plotinos gaar et Skridt videre, idet han siger, at det, der gør Guderne guddommelige, dog selv maa være den højeste Guddom (*Ennead. V, 1, 2*). Fortsættelsen af denne Tankegang vilde føre al Teologi tilbage til en Værdilære.² —

Udtrykket »Værdiens Bestaaen« siger intet om, hvor megen Værdi der er i Verden, eller af hvilken Art den er. Paa disse to Punkter ligger Forskellighederne mellem de

¹ Se nærmere herom *Religionsfilosofi*, § 88—89.

² Smlgn. hermed den Maade, paa hvilken Udtrykket »guddommelig« er brugt af en moderne Mystiker (*Oplevelse og Tydning*, p. 89).

forskellige Religioner eller religiøse Standpunkter, som det her ikke er Stedet at gaa ind paa; det maa overlades til Religionshistorie og Religionspsykologi. For Relationsteorien var det her kun Opgaven at vise, at Relationsbegrebet uvilkaarlig gør sig gældende i al religiøs Tænken, den mest elementære saavel som den mest spekulative. Det er, som vi saa, dels Forholdet mellem Værdi og Virkelighed, dels Forholdet mellem evige og forgængelige Værdier, der stiller Spørgsmaalene for religiøs Tænken. Nye Relationer opstaar under Religionernes historiske Udvikling og trænger ofte de til Grund liggende Relationer tilbage. Saaledes Forholdet mellem en Religions egentlige Kærne og Udformningen i Kultus og Dogme. I sin Iver for at faa Garantier for Værdiens Bestaaen har den religiøse Bevidsthed Tendens til at mangfoldiggøre Troens Genstand, saa at det ene Dogme bruges til at støtte det andet. — En særlig vigtig Relation er den mellem Religion og Moral. Bevidstheden kan være saa optagen af Værdiens Bestaaen og af de Dogmer, der menes at garantere den, at der drages Energi bort fra Arbejdet paa at opdage og frembringe Værdier eller paa at hævde de allerede fundne Værdier. Man kan dvæle saa længe paa Villiens Grænse, at man ikke kommer til at virke paa de Omraader, hvor Menneskene ikke behøver at vente paa Guderne. Og tilsidst trænger fra et etisk Synspunkt den Betragtning sig frem, at Værdi dog ikke nødvendigvis er afhængig af Bestaaen. Der kan leves i og for Værdier, selv om ingen Vished kan vindes om deres Bestaaen. Det Guddommelige er ikke afhængigt af Tiden. Hvad der vurderes som skønt og godt, kan beholde sin Værdi, hvilken dets Skæbne end maatte blive.

5. Relationsbegrebet i Kosmologien.

Tilsteder Relationsbegrebets Gennemførelse en afrundet, om end ikke afsluttet Opfattelse af Tilværelsen? Vil enhver Helhedsopfattelse her ikke vise sig umulig overfor et Kaos af Synspunkter, der hvert for sig gør Krav paa Berettigelse? — Overfor saadanne Spørgsmaal er der forskellige Betragtninger at fremføre.

a. Ingen Orientering er mulig uden ud fra et bestemt Stade. Men ethvert Stade kan igen drages ind i Drøftelsen, fordi det staar i bestemte Relationer og hviler paa bestemte Forudsætninger. Der er en stadig Tendens til at overse dette. Baade den sunde Menneskeforstand, de religiøse Verdensanskuelser og altfor ofte ogsaa naturvidenskabelige og filosofiske Systemer er gaaet ud fra, at der gives Standpunkter, hvis Begrundelse ikke igen kan fordres, og hvis Berettigelse ikke kan drøftes; hvad der er Grundlag for Verdensanskuelse, skal selv ikke være betinget. Hver Verdensanskuelse har sit Urfænomen, for at bruge Goethes Udtryk, og Goethe paastod udtrykkelig, at Urfænomenet ikke kan forklares, men maa betragtes som et absolut Sidste. Men hvor man saa flygter hen, vil Relationsbegrebet kunne gøre sig gældende, og der kan opstaa den Uro, som er uadskillelig fra al arbejdende Tanke. Tænkningens Idyller er altid udsatte for at opløses og kan kun være foreløbige Hvilesteder. I nyeste Tid begynder man at blive klar over, at en rationel Forklaring af alle Tilværelsens Dele eller Sider ud fra et eneste Urfænomen ikke er mulig. Men ofte hævder man da, at der her tilsidst maa træffes et Valg mellem to Muligheder: mellem et matematisk-mekanisk og et psykologisk-kvalitativt Urfænomen. Naturvidenskaben nærmer sig mere og mere til det matematiske Ideal af en Identiteternes eller Substitutionernes Verden, hvor Tids- og

Kvalitetsforskelligheder ikke spiller nogen Rolle, medens Aandsvidenskaben (eller, som nogle hellere vil kalde den, Kulturvidenskaben) hævder Realiteten af Kvalitetsforskelle og Udviklingsstadier, der udelukker Reduktion til Identitet. Mellem de herved bestemte to Typer skulde Valget staa. I denne Retning har Wundt, James Ward og Henri Bergson udtalt sig. Men at et saadant Valg skulde være nødvendigt, vilde forudsætte, at der her foreligger et Enten—Eller, at der altsaa ikke eksisterer andre Tilværelsestyper end de to antydede. Den Omstændighed, at Identitet, Kvalitet og Temporalitet ikke kan reduceres til Et, berettiger ikke til et Enten—Eller. Et er Irreduktibilitet, et Andet er Fraværelse af alle andre Muligheder. Overfor en Paastand om et Enten—Eller godtgør sig her Betydningen af Spinoza's mærkelige Lære om de uendelig mange Attribute, under hvilke Tilværelsen fremtræder, men af hvilke vor Erfaring kun viser os to, — netop hine to Typer, mellem hvilke Valget skulde staa. I langt højere Grad, end han er sig det bevidst, peger Spinoza her hen til vor Erkendelses Begrænsning.¹ Naar Spinoza, trods den Mangfoldighed af Synspunkter, hvis Mulighed og Berettigelse han anerkendte, alligevel hævdede en Enhedslære, var det, fordi ogsaa han havde sit Urfænomen, som han var overbevist om ikke kunde fornægtes fra noget af de mange Synspunkter. Han holdt sig til den Kendsgerning, at vi har en Videnskab, — at rationel Forstaaelse af Verden er mulig i den Udstrækning, den er. Det var denne Kendsgerning, han projicerede ud som en absolut Realitet og kaldte Substansen i Alt. Og den er jo i ethvert Tilfælde et Tilhold, der gør det muligt at drøfte de forskellige Synspunkter, der kan gøre sig gældende, navnlig ogsaa med Hensyn til, om deres indbyrdes

¹ Spinoza's »Ethica«, p. 22—24.

Forhold er kontradiktorisk eller blot kontrært. Selve de Grænser, menneskelig Erkendelse altid er underlagt, kan kun bestemmes ved videnskabelig Tænken. Og her viser det sig, som flere Gange bemærket i det foregaaende, at Nødvendigheden af Relationer baade kan være en Skranke og en Spore for Erkendelsen. Hvor vi ingen bestemte Relationer kan finde, har vi heller ingen Erkendelse. Vor Søgen hører derfor ikke op; vi ved, hvad vi mangler: nye Stillinger for vore Passerben. Derfor ender vi med en Spørgen.

Man har nu endog ment, at Relationsbegrebets Gennemførelse vilde gøre al Sandhed umulig. Bergson skelner mellem relativ og begrænset Erkendelse; den første forvansker sin Genstands Natur, den anden lader den uberørt, idet den kun griber en Del af den.¹ Men med Relationerne falder ogsaa Problemerne bort; der bliver hverken bestemte Spørgsmaal at stille eller bestemte Svar at give. Konsekvent henviser Bergson derfor til en umiddelbar Skuen, en Intuition som eneste Vej, ad hvilken Sandheden kan naas og Tilværelsens inderste Væsen være given. I den nærmere Gennemførelse heraf benytter han sig dog af stadige Analogislutninger — og forsaavidt ogsaa af Relationer, da Analogi jo betyder Forholdslighed.² Et Eksempel paa, hvorledes Relation trænger sig ind, netop som man har ment at kunne udelukke den! — Den vigtigste Indvending mod Bergson's Filosofi er fra et filosofisk Synspunkt ikke den, Poincaré etsteds har udtrykt i Sætningen: *Le monde Bergsonien n'a pas des lois!* — men den, at denne Filosofi ingen Problemer har. Den er egentlig en Lovprisning af den problemløse Tilstand.

¹ *Bulletin de la société française de Philosophie*. VIII, p. 341.

² *Henri Bergson's Filosofi*, p. 54.

Den menneskelige Tankes Liv ytrer sig i de Relationer, den formaar at fremdrage og at bestemme. Enhver saadan Bestemmelse betyder en Sejr over et Kaos. I en kaotisk Forskelsrække er ingensomhelst bestemte Relationer paa-viselige; absolut Ombyttelighed raader. At Fremdragen og Bestemmen af Relationer er Tankens væsentlige Egenskab, følger, som flere Gange omtalt i det foregaaende, deraf, at Relation er Korrelat til Syntese. Tankens, Bevidsthedens Enhed og Energi ytrer sig i de Relationer, der lader de enkelte Emner fremtræde i deres Ejendommelighed. En Sammenfatten, ved hvilken ingen Relationer sættes, er en Modsigelse. Selv i Drømme raader Forholdsbestemmelsens Lov, saa meget de end kan nærme sig til Kaos.

Det er heller ikke i og for sig en Ufuldkommenhed ved vor Erkendelse, at den til forskellige Tider og paa forskellige Steder, alt efter de forskellige Udgangspunkter, kommer til forskellige Resultater. Derved stilles der blot et nyt Problem, en ny Opgave for Erkendelsen, den nemlig at udfinde, hvorledes de forskellige Udgangspunkter og dermed de forskellige Resultater blev mulige. I det foregaaende har vi set, hvorledes Fysikeren og Historikeren indser Muligheden af forskellige Stader og deraf følgende forskellige Opfattelser. Det er en Opgave, som naturligvis ikke altid kan løses, men som nødvendigvis frembyder sig, da Sandheden baade maa kunne forklare sig selv og Fejltagelserne; det hører med til fuldstændig Sandhed. Platon har allerede set dette, naar han (Staten X, p. 602 C—603 A) viser, at naar forskellige Iagttagere opfatter samme Ting paa forskellige Maade, hvad Størrelse og Figur angaar, saa kan man ved Tælling og Maaling komme til en Opfattelse, ud fra hvilken de forskellige individuelle Opfattelser kan forklares. Galilei har været inspireret af denne Tanke ved

Grundlæggelsen af sin Bevægelseslære. Men han kom i Forlegenhed ved, hvad hans ufuldkomne Teleskop viste ham om det Fænomen, man nu kalder Saturns Ring. Fænomenet viste sig snart som Kanter eller Hjørner paa Planeten, snart som to forskellige Biplaneter. Tilsidst opgav Galilei al Forsken herom. Senere saa Huyghens med sine forbedrede Teleskoper tydelig, at Saturn var omgivet af en Ring, og viste, hvorledes tidligere Opfattelser kunde forklares ud fra denne.¹ Det er Tankens Triumf paa alle Omraader, naar der kan vindes en »fuldkommen« Erkendelse, ud fra hvilken de »ufuldkomne« Opfattelser kan forklares. Naar Spinoza lærer (Eth. II, 36. Dem.), at vore »ufuldkomne« Forestillinger opstaar med samme Nødvendighed som de »fuldkomne«, saa er det netop ved den »fuldkomne« (∴ fuldkommene) Forestilling, at denne Nødvendighed indses. Det er Meningen med Spinoza's berømte Sætning: *veritas est norma sui et falsi* (Eth. II, 43. Schol.).

Tanken stiller altsaa sine Grænseproblemer i Kraft af sin egen Lov, og det er i Kraft af denne samme Lov, at den forklarer sine Vildfarelser.

b. Men selve den Tællen og Maalen, som Platon henviste til, og som Galilei gjorde principiel Brug af, skyldes jo dog menneskelig Aandsvirksomhed, og hvilken Ret har vi til at tillægge dens Resultater Gyldighed? Vi vil jo dog forstaa Verden, som den er, og ikke som den fremstiller sig for menneskelig Beregning, selv hvor denne forsøger at anlægge nok saa væsentlige Synspunkter.

Allerede ovenfor (p. 58 ff.) har jeg overfor en saadan Betragtning indskærpet, at Relationsbegrebet ikke blot maa anvendes mellem Emner indbyrdes, men ogsaa mellem Emnerne og det erkendende Subjekt, eller rettere udtrykt,

¹ HOEFER: *Histoire de l'Astronomie*, p. 445—447.

at det erkendende Subjekt selv er et Emne. Ogsaa »the percipient event«, for at bruge Whitehead's Udtryk, hører med til Begivenhederne i Verden. Vi har ikke Ret til paa Forhaand at hævde en absolut Modsætning mellem Objekt og Subjekt. Selv om man søger at forvandle al Videnskab til formal Videnskab og henregner alt, hvad der ikke kan bringes i denne Form, til »Antropomorfismer«, saa er disse Antropomorfismer nu en Gang et Faktum, som ogsaa kræver sin videnskabelige Undersøgelse.

Til Grund for hine Spørgsmaal ligger egentlig den populære og dogmatiske Definition af Sandhed som vor Erkendelses Overensstemmelse med Virkeligheden. Dette statiske Sandhedsbegreb er, som ofte paavist, selvmodsigende. Virkeligheden staar ikke fuldt færdig, saa vi blot behøver at gaa hen og tage den i Øjesyn. Den bliver først til for os gennem strengt aandeligt Arbejde i Iagttagelse og Tænkning. Dette Arbejdes Historie er Sandhedens Historie. Det tjener til selve Tilværelsens Karakteristik, at den for et vist Trin af menneskelig Erkendelses Udvikling maatte tage sig ud paa en vis bestemt Maade. Vi behøver blot f. Eks. at sætte os ind i alle Forudsætninger for Middelalderens Forkastelse af Antipoder for at se, hvilken Sandhed der paa dette Trin maatte staa som nødvendig. Hvad der er Virkelighed for Mennesker paa et givet Trin, beror paa, hvor langt det aandelige Arbejde paa dette Trin er skredet frem. Senere kan saa denne Virkelighed staa som et ufuldkomment Tilløb. Sandhedens Evighed beror paa Kontinuiteten i det aandelige Arbejde.

Det er ikke en aandsaristokratisk Tankegang, vi her ved føres til. Netop ifølge Relationsbegrebet er der Sandhed i enhver ærlig Stræben efter Klarhed. Vi skaber ikke selv de Forudsætninger, ud fra hvilke vi tænker, og vi

bliver os dem end ikke fuldt bevidste. Der er her en Analogi mellem det intellektuelle og det etiske Liv (se ovenfor p. 81 ff.). I den Nødvendighed, med hvilken de »ufuldkomne« Forestillinger optræder, er den evige Sandhed selv tilstede. Og ofte har det endog været en Betingelse for Fremskridt i Sandhedserkendelse, at der blev gjort fuldt Alvor af de (som det senere viste sig) falske Forudsætninger. Som William Hamilton har sagt: en levende Usandhed er bedre end en død Sandhed.

Ud over den stadige Stræben, som det dynamiske Sandhedsbegreb henpeger paa, kommer vi ikke. Vor Tanke kan ikke springe over sin egen Skygge. Vort sidste Tilhold er selve det arbejdende Tankeliv i dets stadige Opdagen og Bestemmen af Relationer. En Afslutning er her ikke mulig.

Bacon og Comte hævdede, at Mennesket skal forklares ved Verden, Verden ikke ved Mennesket. Men her er intet Dilemma. Vi har, som vi har set (ovenfor p. 60 ff.), aldrig et absolut Subjekt overfor et absolut Objekt, men nok et objektivt bestemt Subjekt (S_0) overfor et subjektivt bestemt Objekt (O_s), og de kræver begge en indgaaende Karakteristik. Og naar vi saa sammenligner dem, maa denne Sammenligning foretages af et Subjekt, saa at Problemet stadig kommer igen. Den, der vil forklare Mennesket ud fra Verden, maa ikke glemme, at Verden kun kendes gennem menneskelig Forsken, og at al Undersøgelse af Forholdet mellem Verden og Mennesket anstilles af en menneskelig Tanke.

c. Naar vi tror, at Tilværelsen er mere omfattende, end hvad vor Tanke til nogensomhelst Tid eller i nogensomhelst Form kan omfatte, begrundes det ved, at vi atter og atter erfarer, hvorledes nye Relationer og dermed nye Spørgsmaal dukker op og kræver Bestemmelser. Vi har

derfor, som ovenfor vist, ingen Ret til at tro, at Tilværelsen er udtømt ved de to Urfænomener eller Attributer, der i Korthed kan betegnes som Aand og Materie. Det er det drillende ved Relationsbegrebet, at det stadig viser os et Hul i vore Systemer. Selv om vi har formet de skønneste Totaliteter i vor Tanke, dukker det Spørgsmaal op, hvad denne Totalitet staar i Forhold til.

Undersøgelse af Totalitetsbegrebet i dets Betydning for Verdensanskuelsen ender, som jeg andetsteds (Totalitet som Kategori, Kap. 6) har søgt at vise, i to Problemer: om Muligheden af at udsige noget om Tilværelsen som en Helhed, og om Muligheden af at bestemme det Værdifuldes Stilling indenfor en saadan Helhed, — altsaa i et kosmologisk og i et religiøst Problem. Naar Fordringen til Begrundelse stilles skarpt og bestemt, kan disse Problemer kun løses ad Analogiens Vej. Herom vidner ogsaa en kritisk Undersøgelse af kosmologiske og religiøse Forestillinger. (Smlgn. den erkendelsesteoretiske Del af min Religionsfilosofi). For Filosofen vil saadanne Analogier ligge nærmest, som er hentede fra det arbejdende Tanke- og Villiesliv, hvis Historie for os er Sandhedens og Godhedens Historie. Det skyldes en mystisk Trang hos Spinoza, naar han projicerede den Tankesammenhæng, der for ham var Urfænomenet, ud som en hvilende Substans. Vore sidste Analogier maa støtte sig til vore betydningsfuldeste Erfaringer, og de har Arbejde, Stræben og Kamp til Indhold, svarende til den stadige Brydning mellem vore to mest fundamentale Kategorier, Syntese og Relation. Uden Fremtræden af Modsætninger og Stræben efter at overvinde dem kan Tilværelsen, filosofisk set, ikke tænkes. Blandt disse Modsætninger gør Modsætningen mellem det Værdifulde og det Værdihæmmende sig, praktisk set, stærkest gældende.

Kan der ikke vindes nogen begrundet Forvisning om, at alle Modsætninger og Hæmninger kan harmoniseres, saa kan dog Analogien med det arbejdende Tanke- og Villiesliv afgive et poetisk og symbolsk Udtryk for den Forvisning, at det Arbejde, vi er stedt i, ikke er et isoleret Træk i Virkeligheden; dertil hænger Relation og Kamp med Relationer altfor nøje sammen med den Erkendelse af Tilværelsen, vi overhovedet er i Stand til at vinde.

d. Kun i Billedets hvilende Form kan vi, for en Stund, naa ud over den stadige Uro, som formedelst Relationsbegrebet er karakteristisk for enhver vaagen Tanke. Det er derfor ogsaa til Billedernes Verden, at den, der søger Hvile og Fred, tager sin Tilflugt. En berømt dansk Teolog har udtalt, at uden Brug af Billeder vilde vi komme ud i det Tomme, idet vi maatte holde os til nogle fattige Begreber, der intet Lys kunde give. Ja, Filosofen har kun sine fattige Begreber at holde sig til. Men hvis disse Begreber under stadig fornyet Eftertanke viser sig at være grundede i Tankelivets og Erfaringens Natur, saa kan han have Ret til at tro, at Tilværelsens Puls banker i de bedste og klarreste Tanker, Mennesker kan udforme, og maaske ikke banker svagest der, hvor nye Spørgsmaal stilles i Kraft af Relationsbegrebet. Og han forbeholder sig sin Dom over de Analogier, der ligger til Grund for Billeddannelsen i det enkelte Tilfælde. Ligesaa lidt som nogen Tanke vil noget Billede fuldstændig kunne udtrykke den uafsluttelige Tilværelse, hvorefter vi er Led. I den Kendsgerning, at enhver Lignelse halter, melder Relationsbegrebet sig atter og atter.

I Obstfelder's »En Præsts Dagbog« er paa dybsindig og stemningsfuld Maade Kampen mellem Tanke og Billede skildret, saaledes som den ofte føres i et higende Sind. Digteren er klar over — som Filosofen ogsaa kan være

det — at det Højeste bor »længere inde i os, end vi selv kan trænge«. Men han er ikke tilfredsstillet ved denne Overbevisning. Han vil have det frem for sig, »komme udenfor det, der er inde i os«, kunne sige du til det, have et Billede af det. Hvis det var lykkedes ham at naa til dette Maal, vilde han have gjort den Erfaring, at intet Billede slaar til, men at der gør sig en stadig Trang til nye Billeder gældende, ligesom Forskeren bestandig opdager nye Relationer, hvorved hans hidtil udformede Begreber sprænges.

Poesiens Verden staar aaben for alle, ogsaa for Filosofen. Men Filosofen kan ikke anerkende noget en Gang for alle dannet Billede. Og han vil være klar over, at naar han er gaaet over i Poesiens Verden, tier Tankerne, ligesom for den anakreontiske Digter »Bekymringerne tier«, naar han griber sit Bæger. Der kræves stedse nyt Arbejde, baade med Billeder og med Tanker, for at Livet kan komme til sin Ret. Maaske er, hvad en ægyptisk Vismand kaldte »et higende Sind, hvis Ord alle er skjulte«, den inderligste og højeste Form for Aandsliv.

INDHOLD

	Side
1. Relationsbegrebets Historie	3
2. Relationsbegrebet i Psykologien	16
3. Relationsbegrebet i Erkendelsesteorien	26
a. Relationsbegrebet og de andre fundamentale Kategorier	26
b. Relationsbegrebet og de formale Kategorier	33
α . Rene Kvalitetsrækker	33
β . Identitet og Relation	40
γ . Negationens og Rationalitetens Relationer	44
c. Relationsbegrebet og de reale Kategorier	45
α . Kausalitet, Realitet og Relation	45
β . Totalitetens og Udviklingens Relationer	55
d. Relationen Subjekt—Objekt	58
α . Indledning	58
β . Omkring Kopernikanismen	62
γ . Filosofiske Synspunkter	67
δ . Den nye Relativitetsteori	72
4. Relationsbegrebet i Etiken	77
a. Historieforskningen og Relationsbegrebet	77
b. Etiken og de psykologiske Relationer	81
c. Etiken og de historiske Relationer	87
d. Etik og de individuelle Relationer	90
e. Kant's Etik og Relationsbegrebet	92
f. Religionsfilosofien og Relationsbegrebet	94
5. Relationsbegrebet i Kosmologien	99

DET KGL. DANSKE
VIDENSKABERNES SELSKABS SKRIFTER
7DE RÆKKE

HISTORISK OG FILOSOFISK AFDELING

	Kr. Ø.
I., 1907—1909.....	9.35
1. CHRISTENSEN, ARTHUR: L'empire des Sassanides. Le peuple, l'état, la cour. 1907.....	3.75
2. JØRGENSEN, ELLEN: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling. Résumé en français. 1908.....	3.90
3. STEENSTRUP, JOHANNES: Indledende Studier over de ældste danske Stednavnes Bygning. Résumé en français. 1909.....	4.00
II., 1911—1916 (med 4 Tavler).....	11.35
1. ÓLSON, BJÖRN MAGNÚSSON: Om Gunnlaugs saga Ormstungu. En kritisk Undersøgelse. 1911.....	1.70
2. NIELSEN, AXEL: Den tyske Kameralvidenskabs Opstaaen i det 17. Aarhundrede. Résumé en français. 1911.....	3.35
3. TUXEN, POUL: An Indian primer of philosophy or the Tarkabhāṣā of Keçavamiçra. Translated from the original Sanscrit with an introduction and notes. 1914.....	2.00
4. CHRISTENSEN, ARTHUR: Le dialecte de Sämnan. Essai d'une grammaire Sämnanie avec un vocabulaire et quelques textes suivie d'une notice sur les patois de Sängsar et de Läsگرد. 1915.....	2.40
5. ADLER, ADA: Catalogue supplémentaire des Manuscrits Grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague. Avec 4 planches. Avec un extrait du Catalogue des Manuscrits Grecs de l'Escorial redigé par D. G. MOLDENHAWER. 1916.....	4.40
III., 1914—1918.....	13.65
1. AL-KHWĀRIZMĪ, MUHAMMED IBN MŪSĀ: Astronomische Tafeln in der Bearbeitung des MASLAMA IBN AHMED AL-MADJĪRĪ und der latein. Uebersetzung des ATHELHARD VON BATH auf Grund der Vorarbeiten von A. BJØRNBO † und R. BESTHORN herausgegeben und kommentirt von H. SUTER. 1914.....	8.90
2. HØFFDING, HARALD: Totalitet som Kategori. En erkendelsesteoretisk Undersøgelse. 1917.....	3.50
3. HØFFDING, HARALD: Spinoza's Ethica. Analyse og Karakteristik. 1918.....	4.35
IV., (under Pressen).	
1. MØLLER, HERM.: Die semitisch-vorindogermanischen laryngalen Konsonanten. Résumé en français. 1917.....	4.00
2. Lappish Texts written by JOHAN TURI and PER TURI with the cooperation of K. B. WIKLUND edited by EMILIE DEMANT-HATT. 1920.....	12.00
3. KINCH, K. F.: Le tombeau de Niausta. Tombeau Macédonien. Avec 5 planches. 1920.....	4.25

HISTORISK-FILOLOGISKE MEDDELELSER

UDGIVNE AF

DET KGL. DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB

1. BIND (Kr. 8.50):

	Kr. Ø.
1. THOMSEN, VILHELM: Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). 1917.	0.65
2. BLINKENBERG, CHR.: L'image d'Athana Lindia. 1917.	1.35
3. CHRISTENSEN, ARTHUR: Contes Persans en langue populaire, publiés avec une traduction et des notes. 1918.	2.90
4. HUDE, KARL: Les oraisons funèbres de Lysias et de Platon. 1917.	0.35
5. JESPERSEN, OTTO: Negation in English and other languages. 1917.	3.35
6. NILSSON, MARTIN P.: Die Übernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen. 1917.	0.70
7. SARAUI, CHR.: Die Entstehungsgeschichte des Goethischen Faust. 1918.	2.35

2. BIND (Kr. 9.35):

1. NYROP, KR.: Histoire étymologique de deux mots français (<i>Haricot, Parvis</i>). 1918.	0.60
2. JÓN ARASON religiøse digte udgivne af FINNUR JÓNSSON. 1918. .	1.75
3. SARAUI, CHR.: Goethes Augen. 1919.	4.50
4. TUXEN, POUL: Forestillingen om Sjælen i Rigveda. Med nogle Bemærkninger om Sjæleforestillingens Udformning i de ældste Upanisader. 1919.	0.65
5. BLINKENBERG, CHR.: Hades's Munding. 1919.	0.65
6. NYROP, KR.: Études de grammaire française (1. Onomatopées. 2. Mots abrégés. 3. Néologismes. 4. Mots d'emprunt nouveaux. 5. <i>Haricot</i> et <i>Parvis</i>). 1919.	1.75
7. CHRISTENSEN, ARTHUR: Smeden Kāvāh og det gamle persiske Rigsbanner. 1919.	0.85
8. SARAUI, CHR.: Goethes Faust i Aarene 1788—89. 1919.	1.75

FILOSOFISKE MEDDELELSER

1. BIND (under Pressen):

1. KROMAN, K.: Mathematics and the Theory of Science. 1920. .	1.90
2. HØFFDING, HARALD: Bemærkninger om den platoniske Dialog Parmenides. 1920.	2.10
3. HØFFDING, HARALD: Relation som Kategori. 1921.	3.40